

Μεταμοντερνικές ταυτότητες στο Ρέθυμνο: αναγεννησιακός πολιτισμός και τουριστικές αξιοποιήσεις της μνήμης

Αργυρώ ΛΟΥΚΑΚΗ

Το Ρέθυμνο ως προϊόν της συναίρεσης Βυζαντίου και Βενετίας

Το Ρέθυμνο βρίσκεται σε καίρια θέση, στο μέσο περίπου της βόρειας παραλίας της Κρήτης, ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες πόλεις, τον Χάνδακα, σημερινό Ηράκλειο, και τα Χανιά. Βρίσκεται, όμως, κεντρικά και κατά μία ιστορική έννοια: Το σύνθετο βλέμμα που αναπτύχθηκε στην Κρήτη, με την αποφασιστική και συχνά πρωτοποριακή συμβολή του Ρεθύμνου, ως προϊόν πολιτιστικής συναίρεσης ανάμεσα στην Βενετία που κατείχε την Κρήτη από το 1211 έως το 1669 αφ' ενός και τον Βυζαντινό πολιτισμό της Κρήτης αφ' ετέρου, είχε εξαιρετικά δημιουργικούς καρπούς. Οι καρποί αυτοί ανήγαγαν το νησί σε Ελλάδαος

Ελλάδα μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, και σε κέντρο μιάς γεωγραφίας που με τα αισθητικά υποδείγματά της αγκάλιασε τα Βαλκάνια, την Ρωσία, και την Ανατολική Μεσόγειο μέχρι την Χερσόνησο του Σινά.

Η πόλη απλώνεται παραθαλάσσια σε μεγάλη έκταση έχοντας σαν πανοραμικό φυσικό, συμβολικό, και μυθολογικό υπόβαθρο την Ιδη ή Ψηλορείτη (δες Λουκάκη 1998). Γύρω της υπάρχουν υψώματα και ευφρόντατες καλλιεργημένες κοιλάδες. Η Παλιά Πόλη του Ρεθύμνου είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό υβρίδιο του πρώιμου μοντερνισμού, προϊόν σύγκλισης της τοπικής αισθητικής και της Αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής γλώσσας, η οποία εισήχθηκε στο νησί κυρίως βάσει συλλογών με μορφολογικά υποδείγματα του

Αργυρώ ΛΟΥΚΑΚΗ, DPhil Γεωγραφίας (Oxford)

Sebastiano Serlio και του Andrea Palladio (δες Φατούρου-Ήσυχάκη 1983). Το Ρέθυμνο με την ακρόπολή του αποτελεί ένα όριο στο θαυμάσιο φυσικό τοπίο ανάμεσα στην ήρεμη διαμόρφωση της βόρειας αμμόδους παραλίας και στην βραχώδη συνέχιση της ακτής προς τα δυτικά. Η ακρόπολη αυτή, η οποία στην συνέχεια απέκτησε ένα αμφίβολης ισχύος φρούριο, την Fortezza, στα μάτια των Βενετών ήταν ένας επιπλέον λόγος για την επιλογή της θέσης της πόλης (δες Καλοκύρη 1998). Το Ρέθυμνο είναι η πόλη με την πιο καλοδιατηρημένη Αναγεννησιακή μνημειοκότητα στην χώρα (αν και όχι με μνημεία μέγιστης κλίμακας όπως τα τείχη του Ηρακλείου). Η πλούσια φαντασία των Βενετών οδηγεί στην υπόθεση ότι η πρόθεση των Βενετών, αλλά και των Κρητών κατοίκων της για αυτήν την πόλη πρέπει να υπερέβαινε κατά πολύ την απλή σταδιακή επέκταση των τειχών για να συμπεριλάβουν τις νέες ανάγκες. Η επέκταση της ίδιας της Βενετίας χαρακτηρίζεται από εφευρετικότητα (Steiner 1997), μία εφευρετικότητα που στο Ρέθυμνο βρήκε την ισοφάρισή της στις λεπταίσθητες τοπικές προσαρμογές ξένων αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών προτύπων, και σε μία πρωτοτυπία υψηλής και συνειδητά επιλεγμένης ποιότητας. Το Ρέθυμνο αναδείχθηκε σε σημαντικό κόμβο του εξαγωγικού εμπορίου των Βενετών, και παράλληλα, χάρη στην γηγενή αστική τάξη, σε σπουδαιότατο κέντρο γραμμάτων και τεχνών, με υψηλή και ραφινάρισμένη, από όλες τις ενδείξεις που διαθέτουμε, ποιότητα αστικού βίου. Έτσι, πρώτη απ' όλες τις άλλες πόλεις της νήσου, η πόλη αυτή απέκτησε Ακαδημία, την Ακαδημία των Vini το 1562, η οποία συνέβαλε στην άνθιση του Κρητικού θεάτρου. Οι δημιουργικές ζυμώσεις στο πλαίσιο της Ακαδημίας αυτής, αλλά και των Ακαδη-

μιών του Ηρακλείου και των Χανίων, που ακολούθησαν, και η φάση προπαρασκευής με Ελληνικές μεταφράσεις και μιμήσεις Ιταλικών έργων, όπως και οι προσπάθειες για σύνθεση στο Κρητικό ιδίωμα, συνετέλεσαν στο να εμφανισθεί το θέατρο στην Κρήτη με έργα όχι πρωτόλεια, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά από γλωσσική και σκηνική άποψη εντελώς ώριμα (δες Λουκάκη 2000α).

Το Ρέθυμνο αντιστοιχεί με ακρίβεια στην εντύπωση του Franco Purini (2001) για την Ελληνική πόλη, που μέσα στην εξωτερική της αναρχία εκφράζει μία σαρωτική ενέργεια βασισμένη στην γήινη και αγνή σχέση με το φυσικό σκηνικό, με τέτοια καθαρότητα και πλαστικότητα που η κάθε λεπτομέρεια έχει βάρος και παρουσία, φυσική και μεταφυσική. Ο Purini προβαίνει σε μία σύγκριση με την Ιταλική πόλη που μας αφορά άμεσα: το παρελθόν στην Ελληνική πόλη δεν έχει υποστεί την καλαισθητική αποστασιοποίηση που χαρακτηρίζει την Ιταλική. Έτσι, το αρχαίο ίχνος στην Ελλάδα υπερβαίνει τον νουθετικό και μελαγχολικό χαρακτήρα που έχει στην Ιταλική πόλη και συνιστά πρόταση για το παρόν και το μέλλον, απόθεμα καθαρότητας και ευτυχίας, εντελώς σύγχρονο ιδανικό ομορφιάς.

Το τοπίο του Ρεθύμνου φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα τους Βενετούς, τόσο αυτό της πόλης και της άμεσης ενδοχώρα της, όπως εμφανίζονται στους περιτεχνούς χάρτες του "Βασιλείου της Κρήτης" του Βενετού στρατιωτικού μηχανικού των αρχών του 17ου αιώνα Francesco Basilicata (δες πίνακες στο Λαμπρινός-Δανέζης 1994), όσο και το τοπίο του Ψηλορείτη, το μυθολογικό και γεωγραφικό υπόβαθρό της, ο πόλος "φύση" στο διαλεκτικό ζεύγος "φύση-πολιτισμός", όπως αναπαρίσταται σε χαλκογραφίες της κορυφής

του βουνού ειδωμένης ως παραδείσιας έδρας του Δία, αλλά και σε λογοτεχνικές αναφορές σε αυτό (δες Λουκάκη 2000α και 1998 αντίστοιχα). Οι κάτοικοι της πόλης πρέπει να έβλεπαν τον κόσμο με τρόπο σύνθετο κατά την Βενετοκρατία, αρκετά διαφορετικά από τους άγρια κυνηγημένους αγρότες της ενδοχώρας της σαν θέατρο, ένα μουσικό επίκεντρο σύμφωνα με την φιλοσοφία της Αναγέννησης (δες Yates 1992) που εισήχθηκε στο νησί από τους Βενετούς, και σαν σχέση με την φύση, ιδιαίτερα αυτή του Ψηλορείτη, που μεγάλωνε και ανέθρεφε ατρόμητους επαναστάτες (δες Λουκάκη 1998, 2000α).

Με την αρχιτεκτονική, την ζωγραφική, την λογοτεχνία της πόλης αυτής και της ενδοχώρας της εισάγεται στην Κρήτη, και τον μεταβυζαντινό χώρο γενικότερα, μια διαφορετική ματιά στον κόσμο. Η σύνθετη και συνθετική αυτή ματιά μεταφράζεται σε όρους τόσο αισθητικούς, όσο και επιστημονικούς (θέατρο, μουσική, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, μαθηματικά, δες Παναγιωτάκη 1988, 1989, 1990). Αντίστοιχα, η "αυθεντική" Βενετσιάνικη ματιά πέρασε στο νησί ως καλλιτεχνική παρουσία, ως στρατιωτική αρχιτεκτονική, ως γεωγραφική και χαρτογραφική διερεύνηση του χώρου, και ως επιστημονικός και φιλοσοφικός στοχασμός, με τον οποίο διαδόθηκε το ανήσυχο Αναγεννησιακό πνεύμα στο νησί. Η αρχιτεκτονική σύγκλιση μητρόπολης-αποικίας, όπως μαρτυρείται σε αυτήν την πόλη, έχει μία αισθητική αυτοτέλεια, η οποία είναι προϊόν μιας σειράς συνιστωσών, αλλά κρατά παράλληλα την αιγιματικότητα της. Το Ρέθυμνο αντανάκλα τις προόδους του Βενετοκρητικού μοντερνισμού μέσα από την πολεοδομία, τις υποδομές, και την αμυντική του θωράκιση. Πέρα από την πόλη με την Φορτέτσα της, το υβριδικό στυλ του πρώιμου Κρητικού μοντερνισμού

εξαπλώθηκε σε όλο τον νομό Ρεθύμνης, ακόμη και σε απόμακρα χωριά πάνω στον Ψηλορείτη. Η παράδοση αυτή ακολουθήθηκε επίμονα μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και την μεταπολεμική εισβολή των νέων οικοδομικών υλικών.

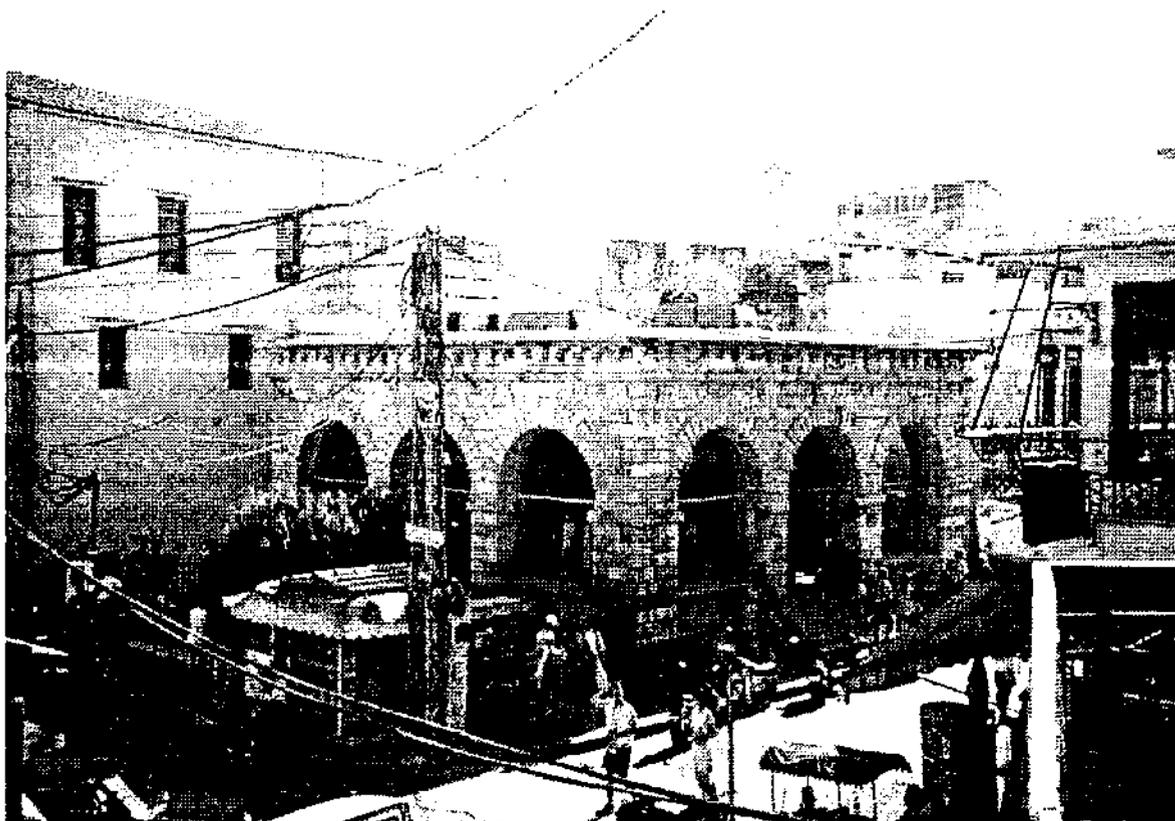
Το υψηλό επίπεδο λόγιας κατάρτισης στο Ρέθυμνο έκανε ώστε να συναντάμε στην πόλη αυτή το πλουσιότερο θεματολόγιο μορφών και γλυπτικής διακόσμησης -που συχνά θυμίζει κρητική ψιλοβελονιά - από όλες τις άλλες πόλεις της Κρήτης (κάτι που επαληθεύει την γνωστή αλληλεπίδραση ανάμεσα στην λογοτεχνία και την τέχνη, δες και Λουκάκη 1994), παρ' όλο που το Ηράκλειο και τα Χανιά ήσαν πόλεις μεγαλύτερες και σε επιρροή και σε πληθυσμό κατά την Βενετοκρατία. Τα Αναγεννησιακά Χανιά, πόλη μεγαλύτερης κλιμακας και σπουδαιότητας από το Ρέθυμνο, έχουν ψηλότερα και μεγαλύτερα κτίρια με λιγότερο καλοδουλεμένες λεπτομέρειες σε εξ ίσου στενούς με το Ρέθυμνο δρόμους. Η Αναγεννησιακή φάση των Χανίων έχει υποστεί σημαντικές ζημιές από τους βομβαρδισμούς του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, που μπορεί να υποστηριχθεί ότι επέδρασαν αρνητικά στην πόλη ως προς το ήθος διατήρησης της παλιάς αρχιτεκτονικής της μεταπολεμικά, κάτι που συνέβη και στον Πειραιά (δες Λουκάκη 2000β). Το Ηράκλειο, ως η πρωτεύουσα του "Βασιλείου της Κρήτης", είχε μία μεγάλη σειρά από σημαντικά δημόσια κτίρια, σήμερα κατεστραμμένα σε μεγάλο βαθμό. Η διαφορά του Ρεθύμνου από τις άλλες πόλεις της Κρήτης είναι σαφής στον πίνακα του Basilicata, όπου το Ρέθυμνο εμφανίζεται να αιωρείται ανάμεσα στις διαλεκτικές σχέσεις πόλη-φρούριο, και φύση-πολιτισμός. Τόσο το Ηράκλειο, όσο και τα Χανιά εμφανίζονται σαν υπό "αρσενικές" πόλεις, με την έννοια ότι είναι περισ-

σότερο ταυτισμένες με την στρατιωτική λειτουργία απ' ό,τι το "θηλυκό" Ρεθύμνο. Πράγματι, το Ρεθύμνο χαρακτηριζόταν από αστικό βίο πιο ευχάριστο από αυτές, ενώ η υποδομική και αμυντική του βάση παρέμεινε εύθραυστη μέχρι το τέλος της Βενετοκρατίας: τα τείχη απλώς το περιέκλειαν δίχως να το προστατεύουν, ενώ το λιμάνι του με τις συνεχείς εναποθέσεις άμμου ποτέ δεν λειτούργησε σωστά (δες Στεριώτου 1992, 230-235), παρά μόνον από την δεκαετία του 1980 και μετά, όταν η πόλη συνδέθηκε ακτοπλοϊκά με τον Πειραιά.

Από την σύγκριση του Ρεθύμνου με την μητρόπολη Βενετία (τηρουμένων των αναλογιών, βεβαίως) προκύπτει, εξ άλλου, ότι, ανάμεσα στους λόγους της απόκλισής τους πρέπει να περιλαμβάνονται η τοπική εφευρετικότητα κάθε μιάς, η σχετική τους ισχύς και αιγλή, τα ιστορικά στρώματα μορφοπλασιών και κατασκευαστικών αναλογιών (διαφορετικά κοινωνικά δεδομένα, όπως η κατάτμηση της γης μέσα στο μπούργκο, αλλά και διαφορετικά κατασκευαστικά υλικά καταλήγουν σε διαφορετικά κατασκευαστικά μεγέθη), η παρουσία προηγούμενων αισθητικών τρόπων, και το διαφορετικό συμβολικό και περιβαλλοντικό τους υπόβαθρο. Η πρωτοτυπία στην μίμηση της Ιταλικής Αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής δημιουργίας που βρίσκουμε στην πόλη και την περιφέρεια του Ρεθύμνου είχε μία σειρά από προϋποθέσεις: αφ' ενός την εντελή απορρόφηση του ξένου προτύπου, και αφ' ετέρου την επιδίωξη πραγμάτωσης ντόπιων ιδανικών για τον αστικό και αγροτικό χώρο μέσα από την αυτοσυγκράτηση στο χρώμα (αν και η μητρόπολη αγαπούσε τα έντονα χρώματα, όπως το "Βενετσιάνικο κόκκινο", που αντανακλώνταν στα σκοτεινά κανάλια), τις εσκεμμένες αναλογίες ανοιγμάτων και όγκων λόγω

του διαφορετικού μεγέθους των κτιρίων μητρόπολης και αποικίας, την γεωμετρημένη γλυπτική πρόσοψη που χαρακτηριζόταν από καθαρές γεωμετρικές μορφές, το ήδυσμα της πληθωρικής παρουσίας ευωδιαστής βλάστησης.

Από την σύνθεση ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, η οποία υπήρξε εξαιρετικό επώδυνη σε όρους αίματος και εχθροπραξιών, προκύπτει η ιλαρότητα, η ηδύτητα του συνδυασμού της σχεδιασμένης με επιμέλεια, αλλά αδρής αυτής αρχιτεκτονικής παρουσίας στις Ρεθυμνιακές προσαρμογές της με την πλούσια, ακόμη και όταν είναι άνυδρη, πολυτονική ακόμη και εντός του ίδιου χρώματος βλάστηση. Η Αναγεννησιακή γεωμετρικότητα προσέφερε στον νομό Ρεθύμνου μια ποικιλία εκφράσεων. Τα αστικά, αλλά και τα αγροτικά σπίτια, που έχουν για υπόβαθρο το εξαιρετικά γλυπτικό τοπίο, είναι συχνά κιβωτιόσχημα με λιτή μορφολογία, έχουν απλούς όγκους, και αντιπαραθέτουν καμπυλότητες και ευθυγραμμίες στις όψεις των κτιρίων. Τα σπίτια χαρακτηρίζονται από έντονη γλυπτικότητα, με υπογραμμισμένα τα ανοίγματα, τα περιγράμματα, και τους μικρούς τους εξώστες. Ο δυνατός και σχεδόν σύγχρονος κυβιστικός "μοντερνισμός" τους επιβεβαιώνει την υπόθεση σύγκλισης ανάμεσα στην Βυζαντινή αισθητική και την κυβιστική απλότητα του εικοστού αιώνα (δες Loukaki 1998, και Ehrensperger-Katz 1969 για την απόδοση των φρουριακών πόλεων στην Βυζαντινή τέχνη) (εικόνες 1 και 2).

Εικόνα 1: Η Βενετσιάνικη Loggia, μέσα σε "συγχορδία" καλωδίων της ΔΕΗ.

Η Αναγεννησιακή αρχιτεκτονική στην Κρήτη δημιουργεί νέες πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές μορφές, πυκνώνει τον αστικό χώρο λόγω της δημιουργίας στενών δρόμων με σχετικά ψηλά (διώροφα ή τριώροφα) κτίρια, και εισάγει νέα στρατιωτική αισθητική αμυντικών έργων μεγάλης κλίμακας. Ο χώρος σφραγίζεται συμβολικά με μεγάλη ποικιλία οικοσήμων των διαφεντευτών του τόπου. Η πρώιμη μοντερνική γλώσσα και ηθική έφερε μία σειρά από αντιπαραβολές, όπως η ταξική (διάκριση ανάμεσα σε αρχοντικές κατοικίες, τις λεγόμενες βίλες ή κονάκια και τις λοιπές κατοικίες).

και η αισθητική (αντιπαραβολή υλικών και είδους εργασίας, όπως το επεξεργασμένο σημαντικών λεπτομερειών σαν τα θυρώματα, σε σχέση με το ανεπεξέργαστο των υλικών πλήρωσης τοίχων).

Τόσο το Ρέθυμνο όσο και το Ηράκλειο δεν έχουν να επιδείξουν την σημαντική νεοκλασική και εκλεκτιστική φάση των Χανίων, που προέκυψε από τον αναβαθμισμένο ρόλο της πόλης αυτής κατά την Τουρκοκρατία. Μετά το τέλος της Τουρκοκρατίας, το Ρέθυμνο απέμεινε μια χειμαζόμενη, παρακμάζουσα πόλη, όπως φαίνεται στο Χρονικό Μιάς Πολιτείας του Παντελή Πρεβελάκη (σελ. 138-139)

Εικόνα 2: Αποψη του χωριού Μαρουλάς, κοντά στο Ρέθυμνο.

Η Πολιτεία συνήθισε να μελετά το γραφτό της υπομονετικά και καρτερόψυχα. Αυτό που καταφέρνει ο σοφός στο τέλος της ζωής του, να βλέπει το Χάρο με τα μάτια και να του χαμογελά, τούτο το δύσκολο κατόρθωμα, το αξιώθηκε η αρχοντοξεπεσμένη πολιτεία....Κηδευόταν καθημερινώς μόνη της, ένα-ένα τα παιδιά της τάφερνε και τα παράδινε στο χώμα, με την ελπίδα, θαρρείς, να τα ξανανταμώσει σε τόπο φωτεινό και στην πολλή ευφροσύνη...Μόνο πικροχαμογελούσε του καιρού, φερνόταν με αρχοντιά ακόμη και στόνειρο της, το χέρι της τόχε έτοιμο ναποχαιρήσει τα πάντα.

Στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στην πόλη εξελίσσεται ένας άχρωμος και ήσυχος μοντερνισμός μικρών διαστάσεων με μονώροφα έως τριώροφα κτίρια με κήπους και εξωτερικές σκάλες. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μεταναστεύουν στο Ρέθυμνο κάτοικοι χωριών του νομού και "ανακαλύπτεται" η σχέση με την Βενετία κατά τρόπο ιδιαίτερα συγκρουσιακό, κυρίως μεταξύ κατοίκων και τοπικής Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού (δες Herzfeld 1991). Η δημοτική αρχή από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μετά έθεσε το αίτημα μετατροπής της αναγεννησια-

κής πόλης σε μνημείο, και στην συνέχεια κράτησε μιά στάση αγωνιστική απέναντι στο αίτημα αυτό, το οποίο προβάλλει πιο ανάγλυφα αν το συγκρίνουμε πρόχειρα με την στάση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης του Ηρακλείου . π.χ. Αρχικά απουσίαζε παντελώς η πρόνοια για την Ρεθυμνιακή μνημειακότητα τόσο από το κεντρικό κράτος (το Ρυμοτομικό Σχέδιο του 1947 επέβαλλε την ρυμοτόμηση των προσόψεων των κτισμάτων της παλιάς πόλης —σημειωτέον ότι με βάση τα βενετσιάνικα ρυμοτομικά σχέδια-*riantes*, που έχουν διασωθεί, αποκαταστάθηκε ο αυθεντικός πολεοδομικός ιστός της πόλης), όσο και από τους κατοίκους, οι οποίοι αντιδρούσαν λόγω των οξύτατων προβλημάτων υποβάθμισης στην Παλιά Πόλη. Η Φορτέτσα ήταν χώρος κακόφημος και η Παλιά Πόλη συνώνυμη με φτώχεια και ανθυγιεινή ζωή.

Η αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά του κράτους αντανάκλα τις τεράστιες αλλαγές στο πλαίσιο και το περιεχόμενο της μνημειακότητας, που συνέβησαν μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε εισήχθηκε στην Ευρώπη η αντίληψη της σπουδαιότητας της ταπεινής λαϊκής αρχιτεκτονικής, των παραδοσιακών συνόλων, και της αισθητικής συλλειτουργίας μνημείων από διάφορες εποχές και διάφορους πολιτισμούς . Το επιχείρημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης του 1968 υπέρ της διατήρησης ήταν ότι αυτή είναι οικονομικά συμφέρουσα για λόγους τουριστικής προβολής της πόλης. Με ενέργειες του Υπουργείου Πολιτισμού και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης το ιστορικό κέντρο του Ρεθύμνου έχει κηρυχθεί Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο . Ο Δήμος, σε συνεργασία με την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και με Κοινοτική χρηματοδότηση , έχει αποκτήσει την ευθύνη διαχείρισης του φρουρίου και

της αναστύλωσης τόσο αυτού, όσο και του Ενετικού λιμανιού (Δήμος 1999), σε μια προφανή προσπάθεια για την σύσταση μιας αστικής γεωγραφίας μνημειακότητας.

Έτσι, η Τοπική Αυτοδιοίκηση του Ρεθύμνου, δημιουργώντας θετικό προηγούμενο στην αρνητική σχετική παράδοση του τοπικού κράτους στην Ελλάδα (καιροσκοπική προσέγγιση μνημειακότητας και έλλειψη κατάλληλης γλωσσικής κατάρτισης, η οποία απαιτείται για ισότιμη συμμετοχή σε έναν εξαιρετικά εξειδικευμένο διάλογο, τόσο σε τεχνικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο συμμετοχής σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων, δες Loukaki 1995, 1997), είναι σε θέση να αποσπά κονδύλια από το Ελληνικό κράτος και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, να πληροφορείται και να διαχειρίζεται, παίρνοντας πρωτοβουλίες για την διαμόρφωση της αστικής ιστορικής, μνημονικής, και αισθητικής ταυτότητας και για την οικονομική ευρωστία της πόλης. Πράγματι, ο Δήμος Ρεθύμνης, συμβάλλοντας με τουριστική υποδομή και με στήριξη κάθε άλλης ιδιωτικής αναπτυξιακής προσπάθειας, στόχευσε στην τριτογενεοποίηση της πόλης, και συγκεκριμένα στην ανάπτυξη τουρισμού και εκπαιδευτικής, πολιτιστικής, και πνευματικής δραστηριότητας (είχε από πολύ νωρίς κινηθεί δραστήρια για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Κρήτης), επειδή διέβλεψε ότι μόνον έτσι η πόλη μπορούσε να ξεφύγει από την στασιμότητα και την περιθωριοποίηση (δες Δήμος 1994). Η προσπάθεια τελεσφόρησε, αφού, μετά από μιά μακρά περίοδο στασιμότητας, κατά την οποία το Ρεθύμνο επισκιαζόταν από τις γείτονες πόλεις Χανιά και Ηράκλειο (δες Χωροταξικό 1984), η κατάσταση άλλαξε μέσα στην δεκαετία του 1980 εξ αιτίας του τουρισμού και των ροών από την Κοινότητα. Σαν συνέπεια

αυτής της δραστηριότητας, οι Ρεθυμνιώτες έπαιψαν να αγοράζουν διαμερίσματα στην Αθήνα και άρχισαν να κάνουν σημαντικής έως τεράστιας κλίμακας επενδύσεις τοπικά.

Η μεγάλη αλλαγή στην εικόνα της πόλης επιήλθε από το τέλος της δεκαετίας του 1970, κυρίως με την εμφάνιση των πρώτων πολυκατοικιών και μιάς πιο δυναμικής αρχιτεκτονικής έκφρασης. Εκείνη την εποχή περίπου αντιπαράτέθηκαν σε επίπεδο αισθητικής τουριστικών χώρων το μοντερνικό ξενοδοχείο El Greco στην μεγάλη παραλία ανατολικά του Ρεθύμνου, το οποίο προηγήθηκε, με το λίγο μεταγενέστερο ξενοδοχείο Rithymna, το οποίο εισήγαγε μια μεταμοντέρνα, νεοπαραδοσιακή αντίληψη στον χώρο. Το τελευταίο επεδίωξε να συστήσει μία συνολική άποψη αυθεντικότητας και διδακτικής αισθητικής με την μίμηση της παραδοσιακής αισθητικής, με την εισαγωγή ανάλογων στοιχείων στην μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει, τόσο στις όψεις των κτιρίων όσο και στις επιμέρους επιπλώσεις του χώρου, ακόμη και με την παρουσίαση των φυτών στους πράσινους χώρους του με την σημειολογία και την μέθοδο βοτανικών κήπων.

Ένα τρίτο αρχιτεκτονικό κύμα απλώνεται στο Ρέθυμνο με την μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική της δεκαετίας 1990 και μέχρι σήμερα, και πάλι στο νεώτερο τμήμα της πόλης. Η μεγάλη κατασκευαστική δραστηριότητα και κινητικότητα οφείλεται στην ευμενή οικονομική συγκυρία: το Ρέθυμνο έχει τους μεγαλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από όλη την Κρήτη (σύγκρισε ΥΠΕΧΩΔΕ 1984 και 2000). Ένα μεταμοντέρνο κτίριο-ορόσημο ανάμεσα στην παλιά και την νέα πόλη είναι το Κύμα, στην θέση παλιού κτιρίου ΚΤΕΑ. Μπορεί να διακρίνει κανείς δύο τρέχουσες μεταμοντέρνες διαλέκτους στο Ρέθυμνο (δες και Loukaki 1994). Η

πρώτη υιοθετείται σε ξενοδοχειακά καταλύματα κυρίως, συχνά έξω από το κέντρο της πόλης, αλλά και σε ορισμένες ιδιωτικές κατοικίες, και εμπνέεται από μια νεοπαραδοσιακή αντίληψη, της οποίας την αρχή σημειώσαμε παραπάνω. Η σημερινή εξέλιξη της δίνει περισσότερη έμφαση στο χρώμα, σε μικρότερους όγκους που μιμούνται την όψη σπιτιών με δίρριχτες στέγες ή τα τείχη που σχηματίζουν παραδοσιακά οικιστικά σύνολα, και στα πλαίσια ανοιγμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μορφολογία της δανείζεται στοιχεία τόσο από την Βενετική φάση (τόξα, έμφαση στα ανοίγματα), όσο και από την Τουρκική (πρόβολοι με ηλιακούς), ορισμένες φορές μάλιστα αδιακρίτως (εικόνα 3).

Το δεύτερο είδος αφορά σε αστικά κτίρια γραφείων, κατοικίας, ή ξενοδοχείων με ισόγεια καταστήματα και χώρους αναψυχής. Εδώ συναντάμε μια εκλεκτική μίξη μοντέρνων υλικών (μπετόν, γυαλί, μέταλλο), με πληρέστερες μιμήσεις Βενετικών στοιχείων, όπως θυρώματα, ή με απλούστερες μορφολογήσεις, βασισμένες στα συνηθισμένα μεταμοντέρνα στοιχεία (υαλότουβλα τοποθετημένα σε οδοντωτή κλιμακωτή διάταξη, τοίχους με εμφανή τούβλα, στρογγυλά ανοίγματα, έμφαση στα πλαίσια των ανοιγμάτων, έντονα χρώματα, μεγάλη χρήση μετάλλου σε στέγαστρα και προβόλους, αετώματα, κλπ.) (εικόνα 4).

Οι απόψεις αυτές συμπαρατίθενται επί χιλιόμετρα στην ολόενα και μεγαλύτερη γραμμική ανάπτυξη της παραλίας, αλλά και στην ενδοχώρα, δίχως συνολικό προβληματισμό για το ιδεολογικό αντίβαρο της αισθητικής της (δες και Eagleton 1991), ως συνονθύλευμα μαζί με το πλήθος των κάθε είδους τουριστικών εξυπηρετήσεων. Νωχελικά μπαρ με τα τραπεζάκια έξω, φοίνικες, τεράστιες ξενόγλωσσες ταμπέλες, φωτει-

Εικόνα 3: Μείξη στυλ σε ξενοδοχείο της παραλίας.

νές επιγραφές, οι οποίες συχνά έχουν αμερικανικά πρότυπα, τουριστικά είδη μπάνιου, παραπέμπουν σε μακρινές γεωγραφίες τόσο της Δυτικής Ευρώπης όσο και της εγγύς Ανατολής, και συγκεκριμένα σε μια αισθητική πρόταση Hawaiian tropic ενός είδους "οοσί", αποστασιοποιημένου τουρισμού, που συμβαίνει να βρίσκεται δίπλα σε σκληρά εργαζόμενους κατοίκους, με ορισμένες περισσότερο αστικού τύπου παρεμβολές (εικόνα 5)

Η πόλη στο σύνολό της έχει επηρεασθεί από αυτή την χρωματική και μορφολογική επίθεση. Ας σημειωθεί εδώ, ότι τα Χανιά δείχνουν μεγαλύτερη αυτοσυγ-

κράτηση στην αισθητική της τουριστικής τους βιομηχανίας.

Πράγματι, ενώ οι πρώτες μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες ήσαν ομολογουμένως συγκρατημένες στην χρωματική τους εκφορά, το χρώμα σήμερα παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην πόλη και στα προάστια της, σε συνδυασμούς που δεν συναντώνται στην Αττική, διαδραματίζοντας, μάλλον, τον ρόλο "κράχτη" στα ξενοδοχειακά συγκροτήματα. Δυνατά, φωτεινά χρώματα όπως θαλασσί, κίτρινο, ροζ, πράσινο βεραμάν, "μινωικό" κόκκινο σε στρογγυλές κολώνες, συνυπάρχουν σε διάφορους συνδυασμούς, δίνοντας μία

εντύπωση *pouveau riche*, γιατί διασπούν την παλιότερη ηρεμία, γιατί η γύρω φύση είναι ιδιαίτερα εκφραστική και πολύχρωμη, και γιατί, ακόμη και στα νησιά που χρησιμοποιείται το χρώμα, οι όγκοι των παραδοσιακών κτισμάτων ήταν μικρότεροι. Στα νέα οικοδομικά προγράμματα στο Ρέθυμνο υπάρχει μεγάλη σχετική ζήτηση, ενδεχομένως για να εκφρασθεί ο σημερινός δυναμισμός και η αλλαγή του αστικού περιβάλλοντος. Η αλλαγή αυτή φαίνεται ότι έχει κερδίσει ευρύ *consensus*, "γιατί το Ρέθυμνο ήταν παλιά υποτονικό", αλλά τείνει να μετατρέψει την πόλη σε

θεματικό πάρκο (*theme park*). Η έμφαση στο χρώμα είναι έντονη στην άμεση περιοχή αίγλης του Ρεθύμνου (κυρίως στην βόρεια παραλία ανατολικά και δυτικά της πόλης) και λιγότερο στην ενδοχώρα. Σε διεθνές επίπεδο η τάση για δυνατώτερα χρώματα ξεκίνησε μεταπολεμικά, όταν το χρώμα χρησιμοποιήθηκε ως μέρος του σχεδιασμού, αλλά δίχως θεώρηση της πόλης ως ενότητας από πολεοδομική, αισθητική και ιστορική άποψη. Η εκτίμηση του χρώματος είναι ούτως ή άλλως ευχερέστερη σε μεμονωμένα πεδία από ότι στο γενικότερο σύνολο (Lancaster 1996:114).

Εικόνα 4. Ξενοδοχείο στην παραλία που ακολουθεί τον μοντερνισμό στον κύριο όγκο του και τον μεταμοντερνισμό στα ισόγεια καταστήματα.

Εικόνα 5: Η νέα πόλη: γραμμική εξάπλωση του αστικού ιστού προς τα ανατολικά.

Μεταμοντέρνα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως αετώματα, κυκλικά ανοίγματα, τραβηχτά και οριζόντιες ζώνες σε οικόπεδα-τέως αγρούς της παραλιακής ζώνης, όπου βόσκουν ακόμη αμέριμνα κατοικίδια, σηματοδοτούν συμβολικά την μεταβατική φάση στις χρήσεις γης και τον γενικότερο χαρακτήρα ολόκληρων περιοχών. Τηρουμένων των επιφυλάξεων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο "εξευγενισμός" της "βαθείας" φύσης με λόγια αρχιτεκτονικά στοιχεία είναι, πάντως, μια Βυζαντινή και Βενετσιάνικη υπόθεση στον νομό Ρεθύμνης που ασκεί γοητεία στον ανύποπτο flaneur . Η παρουσία αυτή δεν είχε λάβει, βέβαια, την σημερινή "δημοκρατική" έκταση, γιατί ήταν ιστορικά συνδεδε-

μένη με σημαντικά κτίρια (εκκλησίες, βίλες ευγενών, μοναστήρια).

Η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική στο Ρέθυμνο θέτει ζητήματα ηθικής τάξεως και επάρκειας προβληματισμού των δημιουργών της σε σχέση με τον πλούτο, το είδος της όρασης και της παράδοσης που αναπτύχθηκε ιστορικά στην Κρήτη γενικά, και στο Ρέθυμνο πιο συγκεκριμένα, με δεδομένη την υψηλή ποιότητα της Αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής του. Ερωτήματα τίθενται, ακόμη, αναφορικά με την συγκεκριμένη άποψη τουριστικής μαζικότητας που η αρχιτεκτονική αυτή εμπεριέχει, με την ποιότητα της μίμησης απέναντι στην γνησιότητα των προθέσεων του πρωτοτύπου, και γε-

νικότερα σε σχέση με την προβολή σκέψης και προβληματισμού πάνω στο ερώτημα που Γερμανοί αρχιτέκτονες είχαν θέσει στον εαυτό τους στις αρχές και τα μέσα του 19ου αιώνα (In Welchem Stil Sollten Wir Bauen, δεξ Herrmann 1992). Το ίδιο ερώτημα τέθηκε έναν αιώνα αργότερα στην Ελλάδα από ανθρώπους όπως οι Πικιώνης και Κωνσταντινίδης.

Ρεθυμνιάκιά Δίπολα

Όπως είναι φανερό, έχει παραχθεί μία έντονη δυστοπία ανάμεσα στο φυσικό όριο της Παλιάς Πόλης και την παραλιακή νέα πόλη, ανάμεσα στον "παράδεισο" της Παλιάς Πόλης και την *Oltre Mare* αισθητική της νέας πόλης. Η δυστοπία αυτή εκφράζεται μέσα από συμβολικά και πραγματικά δίπολα, τα οποία είναι, όμως, εξωτερικά μόνον ασυμβίβαστα, όπως:

1. Φύση και πολιτισμός: Το δίπολο αυτό προκύπτει έτσι από τα κείμενα του Πρεβελάκη (12-14):

Το Ρέθυμνο μαθές είναι χτισμένο πάνω στο σύνορο της ημεράδας και της αγριάδας...Ο ήμερος γιαλός σου'χει στρωμένη, τις ώρες της καλοκαιριάς, την αμμουδιά και το σγουρό το κονοθάλασσο νάρχεσαι να περιπατάς ανέγνοιαστος, σαν το δικαιο στα λιβάδια του Παράδεισου...

και

...θ' αναγαλλιάσεις κί' από το πανόραμα της πολιτείας, με τα νοικοκυρεμένα σπιτία και τους κοντυλοσερμένους δρόμους, τις εκκλησιές, τα τζαμιά, και τάλλα θεορατικά χτήρια, κ' ένα γύρο τα περιβόλια και τα κοιμητήρια, πούναι κί'αυτά πράσινα σαν τα περιβόλια (ο.π.).

2. Ιερότης και βεβύλωση: Πρόκειται για την αντίθεση μίας κλειστής κοινοτικής ζωής, που αφ' ενός εξακο-

λουθεί να διατηρεί δεσμούς και παραδόσεις φιλικές με το φυσικό τοπίο, και αφ'ετέρου αποδέχεται παράλληλα ένα άλλο πρότυπο βιοπορισμού, το τουριστικό, το οποίο είναι καταστροφικό (σχεδόν εξ ορισμού --και η θεωρία εδώ δικαιώθηκε στην πράξη) για το φυσικό περιβάλλον. Αν και στον Ρεθυμνιακό τουρισμό δεν συμβαίνουν τα έκτροπα που παρατηρούνται στην Ανατολική Κρήτη, και κυρίως στον νομό Λασιθίου, το ιδιότυπο αυτό "καθεστώς κατοχής" έχει αλώσει περιοχές και αυθεντικότητες, με την έννοια της εμπορευματοποίησης σχέσεων και αξιών. Οι τουριστικές ανάγκες δημιουργούν απαιτήσεις πάνω στους περιβαλλοντικούς, τους αρχαιολογικούς, και τους αρχιτεκτονικούς πόρους του νησιού και του νομού, οι οποίες αν δεν υπερβαίνουν τα όρια των πόρων αυτών, τους οδηγούν πάντως στα όριά τους. Οι συνέπειες παλαιότερων παρεμβάσεων στο περιβάλλον έχουν αποτιμηθεί περιβαλλοντικά (δες Rackham και Moody 1996), άλλα όχι και οι σημερινές.

3. Μνήμη και νέα δημιουργία: Το δίπολο αυτό αφορά σε μια ουσιαστική σημερινή διάσταση της ιστορικής σχέσης Βενετίας και Ρεθύμνου, αυτή της συμβολής της μνήμης σε νέους κύκλους δημιουργίας (μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική, φεστιβάλ, σημερινές τουριστικές ερμηνείες του τοπίου, αντανάκλαση του σημερινού τοπίου στην τέχνη).

4. Αμφισβήτηση του κεντρικού κράτους και διεκδίκηση αυθεντικής Ελληνικότητας από τα χωριά του Ψηλορείτη (δες Herzfeld 1988, Λουκάκη 1998): Η αμφισβήτηση αυτή εκφράζεται μέσα από επιλεκτικές διεργασίες της μνήμης στον αστικό, τον μνημειακό και προστατευόμενο χώρο, τόσο ιδιωτικό όσο και δημόσιο, που αναφέρθηκαν νωρίτερα

5. Συνάντηση Ευρώπης-Ανατολής: Η αμφίσημη έως αρνητική αποδοχή του Τουρκικού παρελθόντος αίρεται αργά και εξαρτάται από πολιτικές συγκυρίες.

Το προϊόν αυτών των υπερπουσών εντάσεων είναι και αυτό ένα εκρηκτικό δίπολο: από την μιά πλευρά η πεφωτισμένη, πολιτιστικά ανεπτυγμένη Αναγεννησιακή πόλη, στην οποία πραγματοποιούνται σημαντικές δημόσιες και κοινοτικές δαπάνες και επενδύσεις, και από την άλλη μιά πόλη, όπου η καθημερινή ζωή και οι ανάγκες της αναμειγνύονται το καλοκαίρι με τις ανάγκες του ανοργάνωτου μαζικού τουρισμού σε χώρους δίχως προηγούμενες υποδομές και οργάνωση. Στο πλαίσιο του τουρισμού, μάλιστα, ξενοδοχειακές μονάδες έχουν περάσει από εντόπια κεφάλαια σε ξένα (σημειώνονται αρκετές δημοπρασίες λόγω οικονομικών αδιεξόδων στα οποία οδηγεί κάποιους επιχειρηματίες η, σε διεθνές επίπεδο ελεγχόμενη αυτή δραστηριότητα), γιατί ο διεθνής ανταγωνισμός συνθλίβει τις τιμές και δημιουργεί προβλήματα στους επιχειρηματίες από τον σπορτουρισμό των *tour operators*. Πρόκειται για ένα "ιστορικό συμβιβασμό" ανάμεσα αφ'ενός στα γνωστά χαρακτηριστικά "sea, sand, sun, sex" του μαζικού τουρισμού (αν και περισσότερο ποιοτικού απ' ό τι σε άλλα μέρη της Κρήτης, όπως αναφέραμε), και αφ' ετέρου στην επιδίωξη υψηλών πολιτιστικών επιδόσεων στο συμβολικό κέντρο, το οποίο δεν ταυτίζεται πλέον με το γεωγραφικό, αφού η πόλη έχει μετατοπισθεί προς τα ανατολικά. Παρακάτω θα σταθούμε σε μιά ανάλυση των προβλημάτων που προκύπτουν από τις δύο παράλληλες αυτές αστικές διαδικασίες, δηλαδή την μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική στο νέο τμήμα, και την παραγωγή μνημειακότητας στο παλιό. Η πρώτη διαδικασία αντλεί αισθητικά υποδείγματα από την δεύτερη,

έστω και κινούμενη σε κατώτερο ποιοτικό και ηθικό επίπεδο από αυτήν. Πρόκειται, ασφαλώς, για την ηθική της ποιότητας και των προθέσεων της δημιουργικής μίμησης, η οποία ως αίτημα έχει μακρά ιστορία που την συνδέει με Πλατωνικούς προβληματισμούς. Στην προκειμένη περίπτωση το θέμα είναι πως αξιοποιεί ο μεταμοντερνισμός την παρουσία μνημείων, τα οποία αντιπροσωπεύουν ένα δυναμικό όξυνσης της φαντασίας, εισαγωγής άλλων ενδεχομένων στον αστικό χώρο, προβολής και αναδίφησης ενός τεράστιου πλούτου, τόσο δημιουργικού όσο και στοχαστικού (ως προς την προσαρμοστικότητα σε νέα ρεύματα), και αισθητικού. Σε αυτό το ερώτημα θα στραφούμε αμέσως παρακάτω.

Η Παραγωγή Μνημειακότητας

Η Κρητική Αναγέννηση είναι ο άξονας διαμόρφωσης μιας τοπικότητας που έρχεται να ισοφαρίσει τον κυρίαρχο κλασικισμό της Αθήνας. Πρόκειται για μια γεωγραφική κίνηση, που στον Βορρά, και συγκεκριμένα στην Θεσσαλονίκη, γνωρίζει άλλο πόλο έντασης, το Βυζάντιο και τα Βυζαντινά μνημεία, ενώ στο ενδιαίεσο σώμα της Ελλάδας εκφράζεται με διάφορες επί μέρους πυκνώσεις με μνημεία από διάφορες εποχές, τα οποία συμβάλλουν στην σύσταση τοπικότητων. Στην σχέση των κατοίκων με τα Αναγεννησιακά μνημεία της πόλης συναντάμε τον ίδιο πλούτο και την ίδια πολυπλοκότητα που συναντάμε στην σχέση τους με τις κλασικές αρχαιότητες (δες Loukaki 1994, 1997), αλλά επιπλέον και μιά ανοιχτή ή υπέρπυσα αμφισημία (εχθρότητα και φιλία, αμφισβήτηση και αφομοίωση επιλεκτική), μιά αμφισημία που αντανάκλα εκείνη την ιστορική ένταση της πολιτιστικής συναίρεσης που δημιούργησε την Κρητική Αναγέννηση. Η περίπτωση του Ρεθύμνου μας βεβαιώνει ότι η σχέση

μιάς πόλης με τις αρχαιότητες της μόνον εν μέρει καθορίζεται από τον διδακτικό και προστατευτικό ρόλο του κράτους, τις συχνά καταγγελτικές και πατερναλιστικές παρεμβάσεις ξένων αρχαιολογικών σχολών, ή τις κατά καιρούς διάφορες συγκυρίες περιβαλλοντικής ευαισθησίας. Πρόκειται για σχέση συνύπαρξης, γειτονίας, μνήμης, μύθου, προδιαγραφής των καθημερινών οριζόντων μιάς πόλης, σχέση έλξης και άπωσης, ανοιχτή σε επαναπροσδιορισμούς, τόσο από προσωπικά συμφέροντα, όσο και από το αίτημα της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Η σχέση ανάμεσα στην μνημειακότητα, την κοινωνία και το άτομο είναι σύνδεση που ξεπερνά τόσο το οικονομικό όσο και το συνειδητό επίπεδο και κατεβαίνει σε βαθύτατες υπαρξιακές και ιδεολογικές σφαίρες (δες Loukaki 1994). Ο προσδιορισμός της προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας από το οικονομικό συμφέρον είναι μία μόνον όψη του νομίσματος, αφού υπάρχουν και άλλα είδη κοινωνικής διάκρισης κατά τον Pierre Bourdieu (1992).

Στις διαδικασίες σχηματισμού μνημειακότητας η πόλη αφίσταται από, αλλά παράλληλα ενσωματώνεται σε, γενικότερες εθνικές αισθητικές τάσεις. Οι σχετικές αντιλήψεις, όσο και οι νέοι γύροι σχηματισμού μνημειακότητας στο Ρέθυμνο είναι το σύνθετο αποτέλεσμα διαφόρων επί μέρους παραμέτρων, όπως α) η φυσική, αρχιτεκτονική παρουσία διαφόρων ιστορικών κύκλων στο νησί, όπως ο Βυζαντινός, ο Βενετικός και ο Τουρκικός, β) το προϋπάρχον αισθητικό, αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό μοντέλο της Βενετίας, γ) τα μνημειακά παραδείγματα της Αθήνας, δ) η πολιτική της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, και ε) η στάση της τοπικής κοινωνίας.

Η αναφορά στο περιφερειακό τοπίο είναι σημαντική,

στον βαθμό που αυτό σήμερα καθαγιάζεται τόσο ηθικά, όσο και αισθητικά. Οι δύο αυτές ιδιότητες θεωρείται ότι απουσιάζουν από τον Αθηναϊκό αστικό χώρο. Οι ρήξεις ανάμεσα στο τοπικό (λαϊκό) επίπεδο και το εκπροσωπούμενο από τις περιφερειακές υπηρεσίες του κεντρικού κράτους, ρήξεις οι οποίες χαρακτηρίζουν τις διάφορες διαδικασίες μνημειακότητας και τις απορρέουσες εκδοχές του αστικού χώρου, συζητώνται από τον Herzfeld (1991). Η ενδιαφέρουσα και λεπτομερής ανάλυσή του είναι, πάντως, μάλλον μονόπλευρη, γιατί, πρώτον, υποστηρίζει άδικα ότι το κράτος θέλει να επιβάλει μνημειακότητα και δι'αυτής ενίσχυση της σχέσης με την Δύση περίπου αυθαίρετα. Πριν από την μελέτη του, όμως, είχε εκδοθεί το βιβλίο του Δημακόπουλου (1977) για το Αναγεννησιακό Ρέθυμνο, και ήταν διαδεδομένες οι μεταπολεμικές αντιλήψεις για την μνημειακή σημασία της ελάχιστος αρχιτεκτονικής, που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Δεύτερον, ο Herzfeld μεροληπτεί σχεδόν εξ ορισμού υπέρ των κατοίκων της πόλης. Στο Ρέθυμνο ο σκεπτικισμός απέναντι στο κεντρικό κράτος σχετίζεται τόσο με την αλλαγή σύνθεσης του πληθυσμού της πόλης, που έχει σήμερα σε μεγάλο βαθμό αγροτική προέλευση, όσο και με την ιστορική εξέλιξη των σχέσεων πόλη-ορεινός-αγροτικός χώρος και Κρήτη-κεντρικό κράτος. Ο σκεπτικισμός αυτός των κατοίκων κρύβει ενδιαφέρουσες αντιφάσεις, αφού οι ορεσίβιοι του Ψηλορείτη θεωρούν εαυτούς φορείς αγωνιστικής και ανυπέβλητα αυθεντικής ελληνικότητας, όπως σημειώθηκε.

Ας αναφέρουμε εδώ ότι η εμφαση στην κοινότητα, τον λαϊκό πολιτισμό, και το ανήκειν, είναι ιδέες του Ρομαντισμού που προώθησε ένα "οργανικό όραμα" της κοινωνίας ως αντίδραση στις ατομιστικές φιλοσο-

φίες του Διαφωτισμού (δες Λαρμόρ 1998:72-85). Ο λαϊκός πολιτισμός κατά τεκμήριο, και κατά τρόπο αυτόματο, παρουσιάζεται στην θεωρία ανοικτός στην εκμετάλλευση και την παραμόρφωση, μία παρουσίαση που η Schiach (1989:201) αμφισβητεί, προτείνοντας προσεκτικότερη θεωρητική προσέγγιση και αποσαφήνιση των υποθέσεων των ερευνητών. Πράγματι, ορισμένες συνήθεις θέσεις είναι ότι ο λαϊκός πολιτισμός είναι πάντα έδρα αυθεντικότητας και αντίστασης, ή ότι είναι πάντα παθητικός αποδέκτης. Με αυτό το δεδομένο, ο Lefebvre (1997) επικρίνει την απόσταση της *avant-garde* από την απτή πραγματικότητα και προτείνει την ανάγκη για αποκωδικοποίηση του κόσμου σύμφωνα με την καθημερινή εμπειρία. Ο Lefebvre πιστεύει ότι η κοινωνική αλλαγή είναι μία μεγάλη και αργή διαδικασία, που προϋποθέτει βαθιά σύνδεση με την καθημερινή ζωή, με το συγκεκριμένο και το αληθινό, το ταπεινό, το λειτουργικό και το συνηθισμένο, το οποίο μπορεί να είναι φορέας πνευματικότητας και υψηλής ποίησης ή εν-σωματωμένης καταπίεσης, δες Bourdieu (1980).

Μέσα από τις αισθητικές κρίσεις πάνω στην ποιότητα και την αυθεντικότητα του αστικού χώρου και της αστικής εμπειρίας αναδύονται βαθιές αλλά κρυμμένες ανησυχίες και προβληματισμοί γύρω από σπουδαία ζητήματα, όπως η εθνική ταυτότητα, εξουσιαστικές δομές σε διάφορα επίπεδα, τόσο εσωτερικές όσο και εξωτερικές μιάς κοινωνίας, αλλά και οικονομικοί υπολογισμοί και σχεδιασμοί, όπως αυτοί που αναφέρονται στην τουριστική δράση, που συνήθως δεν διατυπώνονται μέσα από άλλα σενάρια και διαφορετικές "αφηγήσεις" (*discourses*). Η έγκυρη διατύπωση αισθητικών κρίσεων που συνεπάγεται και την στροφή προς ανάλογες διορθωτικές ή προγραμματι-

κές πρωτοβουλίες έρχεται από τα χείλη αρμοδίων που εμφορούνται από αδιατύπωτες, αλλά συγκεκριμένες αντιλήψεις για τον εθνικό προσορισμό, και που είναι δύσκολο να καταγραφούν εξ αιτίας της εξαιρετικής ευαισθησίας και ρευστότητας ζητημάτων που άπτονται της δημιουργικής μίμησης, της συμμετοχής και της αντιπροσώπευσης σε διάφορα επίπεδα (τοπικό και κρατικό). Αλλά ζητήματα που αποθαρρύνουν την πρόθεση διατύπωσης δεσμευτικών κρίσεων είναι η εξαιρετικά σύνθετη σχέση του μεταμοντερνισμού με την αυθεντικότητα και οι επαναστατικές αλλαγές που έχουν προκύψει από την σύγχρονη τεχνολογία, αλλά και η εδραίωση του αισθητικού σχετικισμού αναφορικά με τις κρίσεις για την αισθητική ανάδειξη σημαντικών "παραμονών" (*urban permanences* κατά τον Aldo Rossi 1991) όπως τα μνημεία. Ένας πρόσθετος λόγος είναι η έκφραση πολλαπλών ταυτοτήτων και προτιμήσεων από τους κοινωνικά δρώντες (δες Loukaki 1997).

Κινούμενη μέσα στο σημερινό διευρυμένο περιεχόμενο της μνημειακότητας η Τοπική Αυτοδιοίκηση συμπεριλαμβάνει στις προτάσεις και δράσεις της και την αποκατάσταση των τζαμιών της πόλης. Τούτο συνεπάγεται μία μετακίνηση στην αποτίμηση των κελυφών αυτών, τα οποία ο Πικιώνης το 1966 αντιμετώπιζε περιφρονητικά ως σύμβολα ταπείνωσης και καταπίεσης. Πράγματι, ο Δημήτρης Πικιώνης, όταν κλήθηκε να υποβάλει κάποιες προτάσεις για την Φορτέτζα, δεν έκρυψε τα αισθήματα περιφρόνησης που έτρεφε προς τα Οθωμανικά κατάλοιπα στην πόλη, για τα οποία ανέφερε ότι: "Τα έργα των δυναστών της πόλης ύψωναν την ιταμή μορφή τους ως ένδειξη ρώμης. Έργα κατακτητών που είχαν απολαύσει τους καρπούς της αδιάπτωτης παράδοσης ελεύθερου βίου...".

Πρόκειται για αισθήματα που αντανakλούσαν κάποιες γενικότερες αντιλήψεις. Παρά ταύτα, μαρτυρώντας την αμφισημία της εποχής του, ο ίδιος μιλούσε, επίσης, για την μεταφυσική υποβολή που είναι γνώρισμα της Ανατολής και που την διαθέτει ένα μικρό μουσουλμανικό τέμενος (πάνω στην Φορτέτζα) (δες Πικιώνη 1985, 278).

Η διάκριση ανάμεσα σε ένα φαντασιακό επίπεδο ανάγνωσης της πραγματικότητας, το οποίο κατασκευάζεται με την ισχυρή παρέμβαση της Τ.Α. και σε ένα ρεαλιστικό τέτοιο επίπεδο, που αντιστοιχεί στον προαναφερθέντα ιστορικό συμβιβασμό, αντιστοιχεί κατά προσέγγιση σε δυο σύγχρονες αρχαιολογικές τάσεις, την ρομαντική και την ρεαλιστική αρχαιολογία. Ακολουθώντας τις αρχές της πρώτης, η πόλη, σύμφωνα με την γνωστή από αλλού, π.χ., την Πλάκα, διαδικασία αστικού εξευγενισμού (gentrification process), μετατρέπεται σε θεματικό αρχαιολογικό πάρκο, ελεύθερο από αισθητικά "δυσάρεστα" στοιχεία της καθημερινότητας (αλλά δες Bachelard 1994 για την γοητεία τους), όπου απομακρύνονται οι πραγματικές λειτουργίες της πόλης και αντικαθίστανται από υποκατάστατά τους που έχουν σχέση με την υπέρ-τουριστικοποίηση. Αν η απόλυτη κάθαρση αναχθεί στο λογικό της όριο, το προκύπτον σκηνικό θα είναι η προσωποποίηση της Αναγεννησιακής επιδίωξης τελειότητας, δηλαδή η πόλη ως ένα θεατρικό σκηνικό του Sebastiano Serlio, αλλά άδεια από ηθοποιούς. Πρόκειται για έναν διαχωρισμό της *urbs* από την *civitas*, της πόλης ως χώρου από την πόλη ως κοινωνικό συμβόλαιο, που εναρμονίζεται με την μεταμοντέρνα πραγματικότητα (δες και Ellis 1999).

Οι μετα-τουρίστες μπορούν να πάρουν απόσταση από

τα πράγματα και να χρησιμοποιήσουν κυνισμό ή ειρωνεία στην προσέγγισή τους (Urry 1990). Αυτό ενέχει περισσότερο κίνδυνο για μετατροπή του ιστορικού χώρου σε κακής ποιότητας θέατρο (για ορισμένες σκέψεις πάνω στις ποιότητες της αστικής θεατρικότητας δες Λουκάκη 2000β), και για ενίσχυση της απόστασης που χωρίζει τον *blasi* πελάτη από τον εξαρτημένο ντόπιο εργαζόμενο στην τουριστική βιομηχανία. Παρόμοιες διαδικασίες "κάθαρσης" του αστικού χώρου σημειώνονται και αλλού στην Ανατολική Μεσόγειο. Έτσι, ο ρεαλισμός του "σκηνικού" (είτε πρόκειται για αστικό περιβάλλον είτε για μεμονωμένα κτίρια) επιδιώκεται να εμφανίζεται σαν αυθόρμητος, ανακαλυφθείς, απλώς προϋπάρχων, όχι ως μία συγκεκριμένη οπτική γωνία παρατήρησης, ένα ενδεχόμενο ανάμεσα σε άλλα, που όμως καταλήγει να είναι το μοναδικό ενδεχόμενο (δες Haraway 1991:38). Η σημερινή έμφαση στο οπτικό ενισχύει περισσότερο τους "ιστορικούς" τρόπους γνησιοποίησης. Η ύπαρξη γνήσιου υλικού θέτει δύσκολα ηθικά, αναπτυξιακά, αισθητικά, συμβολικά, ακόμη και τεχνολογικά προβλήματα που (προ)καλούν σε απάντηση με ένα τρόπο που δεν είναι ο ίδιος για όλες τις κοινωνίες (δες Loukaki 1994, 1997).

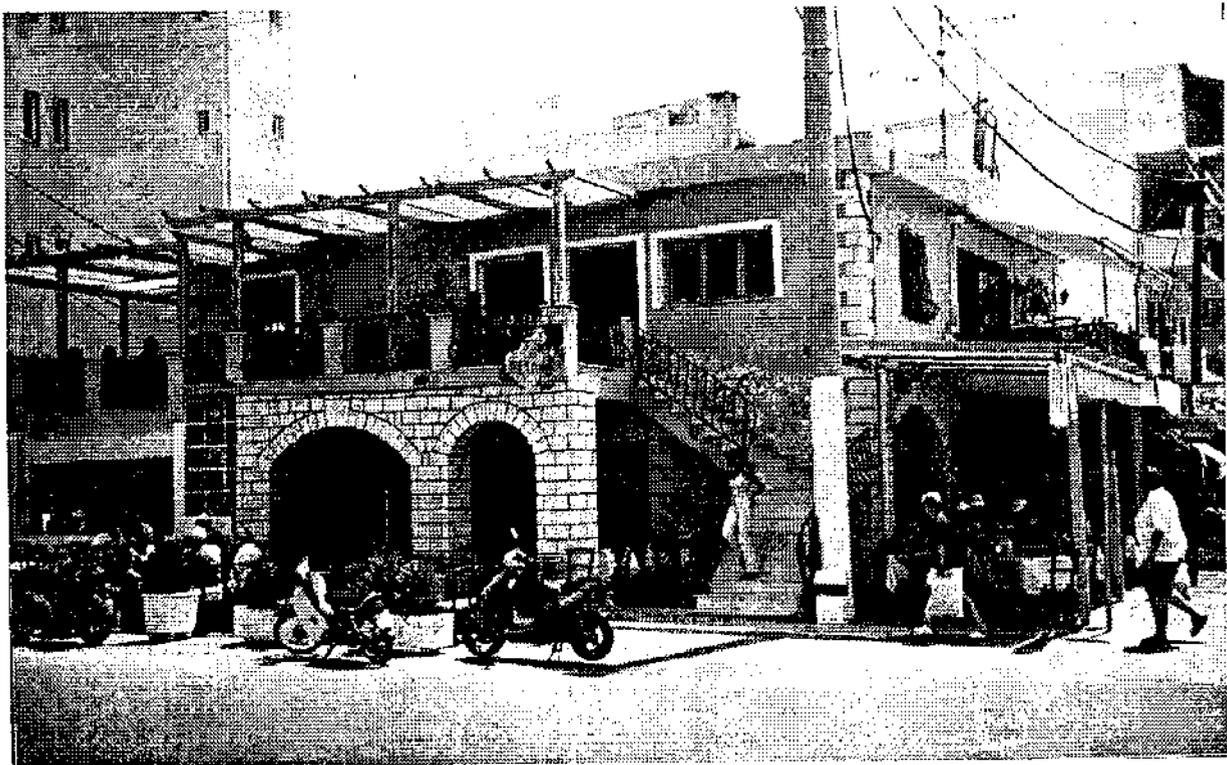
Υπερβολές σημειώνονται και από την πλευρά της Αρχαιολογίας, η οποία, σύμφωνα με παρατηρητές, έχει κατά καιρούς αντιμετωπίσει αφ' υψηλού τις ανάγκες των κατοίκων. Στο Ρέθυμνο απουσιάζει κτηματολόγιο μνημείων και πολλά Αναγεννησιακά μνημεία είναι ιδιωτικά. Οι κάτοικοι είναι δυνατόν να οδηγηθούν σε δυσχερή θέση ως προς την κάλυψη επαγγελματικής και οικογενειακής στέγης, αφού το θεσμικό πλαίσιο δεν προβλέπει ταχείες διαδικασίες στην επίλυση των θεμάτων (μέσω απαλλοτριώσεων, κλπ.). Στον

αντίποδα αυτής της λογικής βρίσκεται η στάση ορισμένων κατοίκων που, έχοντας χρηματοδοτηθεί για την ανασύλωση του σπιτιού τους, θεωρούν ότι το κράτος είναι υπεύθυνο για την συντήρηση του "μνημείου τους" εις το διηνεκές. Το κράτος ως σύνολο χαρακτηρίζεται από διπλό λόγο, πράττοντας άλλα ως ΥΠΠΟ και άλλα ως ΥΠΕΧΩΔΕ. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, υποδείγματα για την νέα δόμηση στην πόλη αναζητά το κράτος σε γενικά νεοπαραδοσιακές μορφές με σαχνισιά και άλλα στοιχεία που παραπέμπουν στην Τουρκική φάση της πόλης. Εξ άλλου, στο Ρέθυμνο έχει άτυπα υιοθετηθεί μιά ευρέως ήδη διαδεδομένη μόδα που, μιμούμενη αυθαίρετα ανασυλώσεις μνημείων, τονίζει τις παλιές πέτρινες ή σημερινές γω-

νίες των κατασκευών (εικόνα 6).

Μεταμοντέρνες Αγωνίες

Η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική, μιά αισθητική γλώσσα που γνωρίζει περίοδο αίγλης από το 1965, χαρτογραφεί την ουσιαστικά άμεση σχέση ανάμεσα στην παραγωγική διαδικασία και τον πολιτισμό. Τα αιτήματα για ιστορική συνάφεια, επιστροφή στο σώμα, έμφαση στο νόημα και το Υψηλό ως αισθητική κατηγορία, στην φαινομενολογία του τοπίου, την γλωσσική λειτουργία, την μονόπλευρη εμμονή με την αισθητική εμπειρία (δες Nesbitt 1996), την "αστική αναγέννηση" (urban renaissance) και την θεραπεία των προβλη-

Εικόνα 6: Κτίριο στην παραλία που "μιμείται" την Loggia και έχει τονισμένες τις γωνίες του.

μάτων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής (όπως η στερεομένη έμπνευση, η παραγωγή υποβαθμισμένου και εχθρικού αστικού χώρου, η κερδοσκοπική συσσώρευση ψυχρού οικοδομικού όγκου, δεξ Callinicos 1991, Harvey 1989a Kolb 1992) κατά την γνώμη των υπερασπιστών του μοντερνισμού όπως ο Fredric Jameson (1992) υποκρύπτουν την νέα επιφανειακότητα στην πιο κυριολεκτική της εκδοχή. Ο μεταμοντερνισμός σε καμμία περίπτωση αποτελεί τον πρώτο κύκλο αμφισβήτησης του μοντερνισμού. Η αμφισβήτηση είναι εγγενής στον μοντερνισμό, αφού από την απαρχή του με τον Διαφωτισμό υπήρχαν φωνές που τον αμφισβητούσαν. Η αμφισβήτηση κορυφώθηκε με το αίτημα του ρομαντισμού για ριζοσπαστική υποκειμενικότητα (radical subjectivism) και αναζήτηση αυτοπραγμάτωσης στα τέλη του 18ου αιώνα (Harvey 1989a, 20), ενώ στην διάρκεια των αρχών του εικοστού αιώνα υπήρξε αντιπαράθεση ανάμεσα στον "ηρωικό μοντερνισμό", που ασπασθηκε την εκβιομηχάνιση, και τον πολιτιστικό μοντερνισμό, που αμφισβήτησε την ηγεμονία της μίας και μοναδικής λογικής. Πράγματι, διάφοροι θεωρητικοί πιστεύουν ότι ο μεταμοντερνισμός είναι συνέχεια και όχι τομή, γιατί η πολιτική οικονομία στην οποία αντιστοιχεί αποτελεί εξέλιξη και όχι ριζική αλλαγή των δομών του ύστερου καπιταλισμού (Ellin 1999). Στο σημείο αυτό ο Κώστας Γεωργουσόπουλος (2001) συμβάλλει στην συζήτηση με μία ενδιαφέρουσα ιστορική επισήμανση που έχει διαφύγει της προσοχής των ιστορικά ευαισθητοποιημένων μεταμοντέρνων θεωρητικών: η κατ' αυτόν δήθεν προσπάθεια του μεταμοντερνισμού να αντιμετωπίσει την τέχνη με κριτική διάθεση, με διακειμενικές αναφορές, με αυτοαναφορές, με ειρωνεία απέναντι στην ιστορία των μορφών και με διάθεση υπονόμου-

σης της σοβαροφάνειας, έχει αρχαία προηγούμενα που αποσιωπώνται σκόπιμα ή από άγνοια: διακειμενικοί είναι ο Αισχύλος, ο Πλούταρχος, ο Πausanias, ο Διογένης ο Λαέρτιος, εγκαινιαστής των μεικτών ειδών ο Ευριπίδης, και κορυφαίος "μεταμοντέρνος" ο Αριστοφάνης, ειρωνικός, χλευαστής των πάντων, βωμολόχος και μανιακός της λογοτεχνικής επιμειξίας.

Για τους υπερασπιστές του ο μοντερνισμός, παρά τις αδυναμίες του, εξακολουθεί να είναι περισσότερο αξιόπιστος στην υπόσχεσή του για κοινωνική απελευθέρωση. Οι Harvey (1989a) και Jameson (1992) υποστηρίζουν ότι η κοινωνική αλλαγή δεν είναι μόνον πολιτιστικό γεγονός, αν και ο μεταμοντερνισμός θεωρείται ως η "πολιτιστική περιβάλλουσα" του ύστερου καπιταλισμού. Έτσι, ο μεταμοντερνισμός συνδέεται με τις νέες χωρικές πολιτικές του μεταφορδισμού (postfordism) και της ευέλικτης συσσώρευσης (flexible specialization): ένα νεοσυντηρητικό εργατικό κίνημα στην Αμερική, έντονη δραστηριότητα πόλεων που υιοθετούν η μία μετά την άλλη επιχειρηματική στρατηγική και έχουν εισχωρήσει στην εθνική και διεθνή αγορά εμπορευόμενες τον εαυτό τους ("selling places"). Η ανάπτυξη της μετα-Κευνσιανής πόλης κατά τον Callinicos (1991) απαιτεί μία εκτεταμένη μεταμόρφωση που να περιλαμβάνει την δημιουργία εμπορικών κέντρων υψηλού επιπέδου σε υποβαθμισμένες περιοχές, την κατασκευή νέων κτιρίων γραφείων, ή την ανάπτυξη παραθαλάσσιων περιοχών μέσα από την κατασκευή οικιστικών (ή/και ξενοδοχειακών) συμπλεγμάτων, όπως στο Ρέθυμνο. Οι πόλεις ανταγωνίζονται προβάλλοντας και πουλώντας εικόνες που δεν αντιστοιχούν στην σφαιρική πραγματικότητά τους, και συμβάλλουν στην γεωγραφική ελαστικότητα του διεθνούς κεφαλαίου μέσα από

την συνεργασία του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα (Harvey 1989b, Γετίμης 2000). Η συχνά απεγνωσμένη αυτή προσπάθεια των πόλεων μπορεί να τους υπαγορεύσει ακόμη και την χρήση της πλέον αντιδραστικής αισθητικής, όπως είναι η αναβίωση της ναζιστικής αρχιτεκτονικής (Callinicos 1991).

Η μεταμοντέρνα κουλτούρα χαρακτηρίζεται από επιτήδευση, κυνισμό, απομόνωση και διάσπαση του υποκειμένου, και έλλειμμα αυθεντικότητας (Jameson 1992). Αυτή η "αδειασμένη" κουλτούρα φθάνει στο απόγειό της με το simulacrum, το αντίγραφο που δεν αντιστοιχεί σε κανένα πρωτότυπο, και δανείζεται ζωή σε μία κοινωνία όπου η εικόνα είναι η τελική μορφή της "εμπορευματικής αντικειμενοποίησης" (commodity reification). Ακόμη και όταν υπάρχουν διακηρύξεις κοινωνικής ευαισθησίας ανάμεσα στους πρωτοπόρους αρχιτέκτονες του μεταμοντερνισμού, όπως οι Peter Eisenman, Michael Graves, Richard Meier, Robert Venturi, Robert Stern και Charles Moore, η Ellin (1999) διακρίνει βαθύτατο ελιτισμό. Βασισμένη στον Frampton, επισημαίνει την διαφορά ανάμεσα στην συνθετότητα και την ιστορικότητα της Ευρωπαϊκής πόλης και την Αμερικανική αστική ανάπτυξη που καθοδηγείται σχεδόν αποκλειστικά από τις απαιτήσεις της αγοράς.

Οι θεωρητικοί του μεταμοντερνισμού, ένθερμοι πολέμιοι του μοντερνισμού, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται οι Jean-François Lyotard, Jean Baudrillard, Michel Foucault και Jacques Derrida, θεωρητικοί του μεταστρουκτουραλισμού, πιστεύουν στην αδυναμία ύπαρξης παγκόσμιων και αιώνιων αρχών, στην αδυναμία αντιπροσώπευσης, αφού δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν καθρέφτες της πραγματικότητας, και στην απόρριψη συνολικών ερμηνευτικών σχη-

μάτων (grand narratives). Οι ερμηνείες κατά τον Foucault πρέπει να εντάσσονται σε συγκεκριμένες εξουσιαστικές σχέσεις, ιστορίες και τόπους. Τόσο ο Lyotard, όσο και ο Baudrillard ακολούθησαν μία διαδρομή που τους οδήγησε από μία ανοιχτά πολιτικοποιημένη στάση στην υιοθέτηση μιάς αισθητικής πόζας που αρνείται να κατανοήσει, και πολύ περισσότερο να αλλάξει, την υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα. Ο Derrida επικεντρώθηκε στην αποδόμηση θεωρητικών κειμένων, ο Foucault στην γενεαλογία του μοντερνισμού (και της εξουσίας, που κατ' αυτόν είναι παντού διάσπαρτη και δεν συσχετίζεται με συγκεκριμένες κοινωνικές δομές). Η "αντίσταση" για την γενιά αυτή των Γάλλων θεωρητικών περιορίσθηκε στην επιλεκτική κατανάλωση πολιτιστικών προϊόντων. Η ανοδικά κινητική αυτή inteligenctencia επεδίωξε να εκφράσει την πολιτική της απογοήτευση μετά το 1968 και την φιλοδοξία της με τον μεταστρουκτουραλισμό (δες Callinicos 1991).

Μία τρίτη κατηγορία θεωρητικών αναγνωρίζει μεν τα εγγενή προβλήματα του μοντερνισμού, αλλά αναζωπυρώνει, όπως οι μοντερνιστές, την πίστη μας σε αυτόν, γιατί αποτελεί την μόνη ελπίδα για ουσιαστική κοινωνική προοπτική, και αναζητά έναν πολεμικό, εναλλακτικό, κριτικό μεταμοντερνισμό. Ο πιο αντιπροσωπευτικός εκπρόσωπος αυτής της τάσης, ο Juergen Habermas, πιστεύει ότι η υπερβολικά ρασιοναλιστική σκέψη είναι καταστροφική, αποδίδει τις αρνητικές συνέπειες του Διαφωτισμού στην κακή εφαρμογή του παρά σε προβλήματα στην σύλληψή του, και αναζητά έναν τρόπο σκέψης που να επιτρέπει την κοινωνική ευαισθητοποίηση και την δημοκρατική πρακτική. Ο Habermas κατηγορεί όπως οι μοντερνιστές τους μεταστρουκτουραλιστές για νεοσυντηρητισμό επειδή

καταλύουν τις απελευθερωτικές μοντέρνες θεωρίες και αξίες με την μηδενιστική σχετικιστική στάση τους. Ο ίδιος επιμένει στην αξία της επικοινωνιακής λογικής, δηλαδή της συναίνεσης και των αξιών που πρέπει να καλλιεργούνται στην καθημερινή πραγματικότητα μέσα από μία κριτική σκέψη (σε αντίθεση προς μία θετικιστική ή εργαλειακή σκέψη), προκειμένου να γίνει δυνατή η πολλαπλή θεώρηση και η συνένωση των διαφόρων σφαιρών που έχουν απομονωθεί από τον μοντερνισμό, και περιλαμβάνουν την φιλοσοφία, την αισθητική, την ηθική και την επιστήμη. Επιπλέον, ο Habermas όπως οι μοντερνιστές, αναγνωρίζει την καθοριστική σημασία των δομικών αλλαγών στην πολιτική οικονομία ως προϋπόθεση για την υλοποίηση των εναλλακτικών του οραμάτων. Στο πλαίσιο του κριτικού μεταμοντερνισμού εντάσσονται, επίσης, φεμινιστικές και οικολογικές κριτικές.

Η πεποίθηση των πολέμιων του μεταμοντερνισμού ότι η εικόνα της ευημερίας καλύπτει την πόλωση βεβαιώνεται από τις δύο αισθητικές και πολιτιστικές ταχύτητες του Ρεθύμνου σήμερα. Πίσω από την παιγνιώδη όψη υπάρχει η κυριαρχία των ιδιωτικών κεφαλαίων και ο κίνδυνος υποβάθμισης του λαϊκού και δημόσιου γίνεσθαι (δες Sayer 1997). Μέσα από το αίτημα για αειφορία η φύση και ο πολιτισμός μετατρέπονται σε κεφάλαιο, αναπαράγονται σκόπιμα και ενσωματώνονται στην εμπορευματική λογική, ειδικά μέσα από την δράση του τουριστικού τομέα. Ο ηγεμονικός αναπτυξιακός λόγος εκμεταλλεύεται κοινωνικές πρακτικές και νοήματα (π.χ. τρόποι διασκέδασης, φιλοξενία, προστάσια αρχαιολογικής κληρονομιάς) ενσωματώνοντάς τα μέσα στον τρέχοντα τρόπο υπολογισμού και ποσοτικοποίησης (δες Crang 1997, Λουκάκη 2000α). Ενστάσεις, όμως, ήδη προβάλλο-

νται απέναντι σε αυτήν την αστική στρατηγική. Επιγραμματικά, αυτές περιλαμβάνουν τα εξής σημεία: ότι η στρατηγική αυτή οδηγεί σε αύξηση των πολώσεων, ότι συνεπάγεται μετατόπιση των πόρων από αναδιανεμητικούς σε επιχειρηματικούς στόχους, ότι υποβαθμίζει τους εκλεγμένους θεσμούς, ότι έχει εφήμερα θετικά αποτελέσματα, ότι οδηγεί τις πόλεις σε μεταξύ τους πολώσεις λόγω ανταγωνισμών, αλλά και ότι εντατικοποιεί την εμπορευματοποίηση (δες Γετίμη 2000). Κάτι τέτοιο ισχύει στο Ρέθυμνο με την έμφαση στην επιφάνεια τόσο των ξενοδοχειακών συγκροτημάτων όσο και των τοπιοτεχνημένων "διδασκικών" κήπων τους αλλά και των διαμορφώσεων μπροστά από τα καταστήματα στην παραλία της Παλιάς Πόλης. Το ότι το έργο της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής ανάγεται σε πακετάρισμα μεγάλης κλίμακας είναι κάτι που ορισμένοι μεταμοντέρνοι αρχιτέκτονες το ομολογούν από μόνοι τους. Κατά την Ellin (1999) ο ρόλος του αρχιτέκτονα έχει τραγικά συρρικνωθεί σε αυτόν του διακοσμητή όψεων. Τα υπόλοιπα αποφασίζονται μέσα από σκληρές οικονομικές διαπραγματεύσεις όπου ο ίδιος δεν μετέχει. Ο Γεωργουσόπουλος (2001) θέτει το ζήτημα με πιο σκληρή γλώσσα: ο μεταμοντέρνος δημιουργός έχει μετατραπεί από Δημιουργός, γόης, μικρός θεός, μορφοπλάστης και εραστής του κοινού σε πόρνη διαθέσιμη να ικανοποιήσει όλα τα γούστα του κοινού, να θεραπεύσει κάθε του αδιέξοδο αναπηρία, φαντασίωση ή ανικανότητα. Σε πολλές περιπτώσεις ο μεταμοντερνισμός υιοθετεί σε διαφορετικούς βαθμούς έναν "από-υλοποιημένο ιστορισμό", ο οποίος αναμειγνύεται στην τύχη με μοντέρνα θραύσματα προκειμένου να αναπτύξει αγκυρώσεις "αρχιτεκτονικής μνήμης", οδηγώντας τους μεταμοντέρνους αρχιτέκτονες σε

απώλεια του ελέγχου και σε κακόφωνη εξάρθρωση του συντακτικού υλικού τους (Frampton 1992). Η διάλυση του παρελθόντος συνοδεύεται από ηχηρή σιωπή ως προς τις προοπτικές για το συλλογικό μέλλον. Μπορεί στα μάτια μη ειδικών η αρχιτεκτονική αυτή να φαίνεται έξυπνη, ευχάριστη και δισοσκεδαστική, αλλά στην πραγματικότητα διακρίνεται για την εξαιρετικά επιφανειακή φιλοσοφία της. Η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική έχει αναχθεί σε αυτο-αναφερόμενο σύμβολο και σχόλιο δίχως ενδιαφέρον για την κατανόηση και την συμμετοχή του ευρύτερου κοινού. που όμως εξυπηρετεί την ανάγκη των αρχιτεκτόνων για καυστικό σχολιασμό προηγούμενων αρχιτεκτονικών ρυθμών. Η αρχιτεκτονική αυτή, ιδιαίτερα όταν μιμείται παραδοσιακές και αρχαίες μορφές, συχνά επιτίθεται κανιβαλικά στην φόρμα ως αν καμμία αξία, παραδοσιακή ή άλλη, να μπορεί να αντισταθεί για πολύ στην τάση του κύκλου παραγωγής-κατανάλωσης να εξουτελιζει και να υποναυμεί αξίες και αστικούς θεσμούς ανάγοντάς τους σε καταναλώσιμα προϊόντα.

Η αυθαιρεσία και η έλλειψη σεβασμού καλύπτουν τον χώρο της πόλης και τις αστικές λειτουργίες. Ο ίδιος ο μεταμοντέρνος Dear (2000) ομολογεί τις αδυναμίες αυτές και παραδέχεται ότι δεν υπάρχει ομογενοποιημένη μεταμοντέρνα θεωρία ούτε συνεκτικό σύνολο αρχών. Σε κοινωνικό επίπεδο η μεταμοντέρνα πόλη τείνει να πολώνεται όλο και περισσότερο πάνω σε διάφορες γραμμές διάκρισης, οι οποίες ενισχύονται από την ιδιωτικοποίηση, την εμπορευματοποίηση και τις συνέπειές τους. Κατά τον Jameson (1992) το ίχνος του ύστερου καπιταλισμού είναι αυτό της επιφανειακότητας, στο οποίο η πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή μόνον μέσω μιάς πλειάδας επιφανειακών ανάκλασεων, με έναν κυρίαρχο συμπλήρημα-

τικό τρόπο (pastiche), μιά συσσωρευση κοινωνικών κωδικών, με την καταστροφή των παλιότερων συστημάτων οργάνωσης και αντίληψης, και με την αντικατάστασή τους με τον μεταμοντέρνο χωροχρόνο, ο οποίος έχει τεντωθεί έτσι, ώστε να περιλαμβάνει τον πολυεθνικό παγκόσμιο χώρο του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.

Όλη, λοιπόν, αυτή η πολεμική αναταραχή περί το μεταμοντέρνο, που κατά τον Γεωργουσόπουλο οδεύει ήδη προς την δύση του και τείνει να ταυτισθεί με το κίτς ήταν "για ένα πουκάμισο αδειανό". Ο μεταμοντερνισμός έχει όντως συμβάλει στο αίσθημα κοινωνικής ανασφάλειας γιατί αμφισβητεί τον ιδεαλισμό και την οραματική σκέψη, γιατί οπισθοχωρεί απέναντι στην πολιτική δέσμευση, γιατί επαγγέλλεται την ιδιωτέυση και γιατί είναι ευάλωτος μπροστά στον συρμό, την αγορά και τα εξουσιαστικά καθεστώτα. Εξ άλλου, στην περίπτωση του αρχιτεκτονικού και του πολεοδομικού σχεδιασμού, η διακηρυγμένη ευαισθησία του απέναντι στο ειδικό και το τοπικό ακυρώνεται στην πράξη λόγω πολιτικών και οικονομικών περιορισμών και της αδυναμίας ή άρνησης των σχεδιαστών να συλλάβουν το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κτίζουν (δες Ellin 1999). Εάν η σχεδιαστική διαδικασία προτάσσει τον αισθητικό προβληματισμό και μόνον, τότε οι κοινωνικές της συνέπειες, όπως είναι η αρχαιοθέτηση των απελευθερωτικών αιτημάτων είναι πολύ χειρότερες από την λειτουργι(στι)κή αυταπάτη του μοντερνισμού και οδηγούν στην άγονη και αυθαιρετη αναζήτηση της μορφής που πόρρω απέχει από τις αναζητήσεις Ελλήνων αρχιτεκτόνων όπως ο Πικιώνης για το μορφικό "κοινό και κύριο", σύμφωνα με τον αγαπημένο του Διονύσιο Σολωμό. Παρ' όλα ταύτα, στην θετική συμβολή αυτού του κινήματος μπορεί

να περιληφθεί η επιστροφή στο ένστικτο, η ανάγκη για περισσότερη ταπεινοφροσύνη του δημιουργού, η κατανόηση ότι ο κοινωνικός χώρος είναι εξαιρετικά περίπλοκος, η έμφαση στην πολιτιστική παράδοση, την ιστορία και την διαφορά, που απουσίαζαν από τον μοντερνισμό, και, ακόμη, το ενδιαφέρον για το όριο ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια της πόλης ως προσκήνιο ζωής. Το κέντρο τείνει να επανέλθει στον παραδοσιακό του ρόλο ως πυρήνας τέχνης, συμβολισμού, κύρους, και κατανάλωσης. Πρόκειται, πάντως, για μία τάση που χρειάζεται έλεγχο από πλευράς της τοπικής κοινωνίας, όπως υπαινιχθήκαμε στα προηγούμενα, προκειμένου να αποφευχθούν δυσάρεστες πολώσεις.

Το ερώτημα σε αυτό το σημείο είναι αν το πλαν μεταμοντέρνο Ρέθυμνο είναι όψη, ή εάν υπάρχει ένα γνήσιο νεύρο στην τοπική μεταμοντέρνα γλώσσα και πρόθεση. Ανάμεσα στα στοιχεία που συνιστούν το τοπικό μεταμοντέρνο "υβρίδιο" περιλαμβάνονται ο ρόλος της αρχαιολογίας, η επιφανειακή χρήση της Κρητοβενετσιάνικης μορφολογίας, η μεγάλη πολυχρωμία, η συνεισφορά της ανατρεπτικής φύσης μέσα από την τεράστια γονιμότητα και την ηδεία σχέση της με το σώμα, η τεχνολογικά συμβατική κατασκευή, η (συχνά υποκριτική) περιβαλλοντική ευαισθησία, η αποφυγή του θραύσματος στις σημερινές κατασκευές και η εξάπλωση στυλιστικής ομοιογένειας στην βάση της μετανεωτερικότητας. Ο τουριστικός τομέας έχει επιδείξει υπερβολικά μεγάλη δυνατότητα παρέμβασης στον χωρικό σχεδιασμό και τον προγραμματισμό αρχαιολογικής δράσης, δικαιώνοντας την πεποίθηση των Ψυχοπαίδη και Γετίμη (1989) ότι οι εμπλεκόμενοι στον τουρισμό (προφανώς ιδιαίτερα οι μεγαλοεπιχειρηματίες και οι περισσότερο μορφωμέ-

νοι) είναι εξαιρετικά ικανοί και ευρηματικοί στο να ασκούν πιέσεις. Στους κατοίκους των αρχαιολογικών περιοχών όπως η Ελεύθερνα μένουν ψιχία από αυτές τις εξελίξεις. Η κατάσταση αυτή αντιτίθεται σε μια προοπτική ολοκληρωμένης πολιτιστικής ανάπτυξης, και συγκεκριμένα στον συνυπολογισμό ποιοτικών παραμέτρων και στην υπέρβαση στενά οικονομιστικών αντιλήψεων στην αναπτυξιακή διαδικασία (δες UNESCO n.d.), η οποία, αν και μπορεί να μην ξεκινά με τον οικονομικό στόχο ως τον απόλυτο κυρίαρχο, μπορεί, όμως, εύκολα να αποκλίνει προς τα εκεί υπό το βάρος των πιέσεων.

Ο τουρισμός ως οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα δοκιμάζει σκληρά όλα τα όρια της κοινωνίας υποδοχής, υλικά, ψυχικά, αισθητικά, ηθικά (Λούκακι 1989). Πολλές από τις σημερινές αλλαγές στην δραστηριότητα αυτή αντανακλούν γενικότερες αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο. Στο Ρέθυμνο οι επιχειρηματίες οι ασχολούμενοι με τον τουρισμό αποτελούν την αναδυόμενη μέση και ανώτερη τάξη που λειτουργεί ταυτόχρονα μέσα στο διεθνές περιβάλλον όπου εξορισμού οργανώνεται αυτή η οικονομική δραστηριότητα (στην περίπτωση του ξενοδοχειακού κλάδου ανώτερης κλίμακας η ιδιοκτησία είναι πολυεθνική), και μέσα σε ένα εξαιρετικά στενό, και γι' αυτό ελαστικό πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Ο Ρεθυμνιακός τουρισμός παρουσιάζει έκδηλα σημεία κόπωσης και εκφυλισμού. Το περιβάλλον υποβαθμίζεται και αρχίζει να μην ανταποκρίνεται στην ποιότητα που ζητούν οι υψηλού εισοδηματικού επιπέδου τουρίστες, οι δημόσιες επενδύσεις υστερούν σε σχέση με τις ιδιωτικές, η δραστηριότητα αυξάνεται ποσοτικά και πέφτει ποιοτικά: οι τιμές που επιτυγχάνει στην διεθνή αγορά είναι τιμές ευκαιρίας (Δήμος 1994). Ο πολιτιστικός

τουρισμός, τον οποίο επιδιώκει η πόλη με την οργάνωση φεστιβάλ Αναγεννησιακού θεάτρου και άλλες εκδηλώσεις, δεν αναπτύσσεται με τους ρυθμούς που οι υπερασπιστές του θα ήθελαν. Στην πραγματικότητα, ο καθαρά πολιτιστικός τουρίστας δεν ξεπερνά το 5% επί του συνόλου των τουριστών (δες Craik 1997). Αντίθετα, η διεθνής τουριστική τάση υψηλού επιπέδου μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2001 και ό,τι αυτός επέφερε ήταν η επιδεικτική και πολυτελής κατανάλωση (δες O'Donnell 2000), και η πρόσβαση σε μέρη δυσπρόσιτα στο μαζικό πρότυπο. Οι όροι υλοποίησης του προτύπου αυτού δεν μπορούν (ευτυχώς) να καλυφθούν στο Ρέθυμνο, γιατί είναι όροι που θυμίζουν αναβίωση του οριενταλισμού (δες Said 1996), μια νέα αποικιοκρατία όπου οι φτωχοί φροντίζουν σκόπη περισσότερο δουλικά και ταπεινωτικά για την άνεση των πλουσίων, και όπου η διαφορά πλουσίων-φτωχών φθάνει σε ιλιγγιώδη ύψη όχι μόνον ως προς την οικονομική της πλευρά αλλά και ως προς την συμβολική της εκφορά.

Η κατάσταση στο Ρέθυμνο, συνδυασμός δυναμισμού και υποβάθμισης, μπορεί να στραφεί με τις κατάλληλες πολιτικές τόσο προς τα μέσα, δηλαδή προς την κατεύθυνση μιάς βαθύτερης εγρήγορησης σε σχέση με τις αστικές δυνατότητες, τις περιβαλλοντικές και άλλες αστοχίες και την αναδιανομή, όσο και προς τα έξω, με τον τρόπο που προτείνουν ο Harvey (1989b) και ο Swyngedouw (1989), δηλαδή προς την αναζήτηση συμμαχιών και σχέσεων στον ίδιο ακριβώς χώρο όπου το παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο δρα μέσα από την διαλεκτική επιδίωξη προοδευτικού αστικού κορπορατισμού. Αν συγκρίνει κανείς την Κρητοβενετσιάνικη με την νέα προσαρμοστικότητα στην διαρκή εισαγωγή και ροή ιδεών, κεφαλαίων, πληροφοριών

και κόσμου, με δεδομένες τις παρεισφύσεις του διεθνούς κεφαλαίου μέσω του τουρισμού κυρίως, θα δει ότι διατηρείται ο δυναμισμός, αλλά έχουν διαφοροποιηθεί τα ηθικά ερείσματα της αναζήτησης. Ο Jameson (1990, 1992) τονίζει την ανάγκη άρθρωσης ανάμεσα στο τοπικό και το παγκόσμιο, η οποία στο Ρέθυμνο παίρνει ενδιαφέρουσες τοπικές μορφές: ιδιωτικοί παράγοντες που εποφθαλμιούν τον χώρο και την τοπική εξουσία της αρχαιολογικής δραστηριότητας επηρεάζουν την συνειδηση του κόσμου (όπως στην Ελεύθερνα), και επιδιώκουν την κερδοσκοπική κατάκτηση του απάτητου και μυθικού χώρου του Ψηλορείτη. Ασφαλώς υπάρχει ένα τεράστιο συμβολικό δυναμικό που προκύπτει από την εξάπλωση του μεταμοντέρνου στυλ, αν και ιστορικά η εξάπλωση του πρώιμου μοντερνισμού στην Κρήτη δεν σήμαινε αυτόματως και την αποδοχή των κατακτητών Βενετών, ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο.

Το ζητούμενο για το Ρέθυμνο είναι, πιστεύουμε, μιά ανάπτυξη με ευαισθησία απέναντι στο περιβάλλον και την ιστορία του, όχι ανταγωνιστική και ληστρική απέναντί τους. Αυτό θα διευκολυνθεί από την καλλιέργεια του ιστορικού τρόπου όρασης και κοσμοαντίληψης του Ρεθύμνου, η οποία επιτρέπει μιά σφαιρική, όχι κατακτητική όραση, προκειμένου αυτή να συμβάλει στην κοινωνική αλλαγή. Η συνθετική όραση της Κρήτης επιτρέπει ένα πρωτοποριακό άνοιγμα τόσο στον χώρο της αρχιτεκτονικής δημιουργίας όσο και στον αναπτυξιακό στοχασμό και λόγο. Η αναγνώριση της σχέσης όρασης και κοινωνικής αλλαγής έχει ήδη καταγραφεί στην κοινωνική και πολεοδομική θεωρία (δες Dear 2000, Soja 1989, Jameson 1992, Loukaki 2000a,b). Σε επίπεδο αρχιτεκτονικής δημιουργίας αναδύεται το αίτημα για μιά σύγχρονη αρχιτεκτο-

νική που να υμνεί την ιδιαιτερότητα του τόπου δηλαδή κτίρια που να εμπνέονται δημιουργικά από την δύναμη, την ποιότητα, και την καθαρότητα των μορφών που είδαν το φως σε αυτόν, όπως συμβαίνει ήδη σε άλλες πόλεις της Κρήτης. Πράγματι, μέσα σε ένα κύμα σαρωτικών οικουμενικών αλλαγών, άξονες της νέας προσέγγισης πρέπει να παραμείνουν αυτοί που ο ίδιος ο τόπος γέννησε και που μπορούν να υποστηρίξουν τα οράματα του Habermas, δηλαδή η καλλιέργεια ενός βλέμματος συμπάθειας, η διαρκής εγρήγορση απέναντι στην ερμηνεία και την έννοια του τόπου, του τοπίου και της υλικής και πνευματικής κληρονομιάς, και η διδακτική συνεισφορά του πολιτισμού ως φαινομένου δημοκρατικής συμμετοχής, ταυτότητας, και κοινωνικής απελευθέρωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BACHELARD, G. (1994): *The Poetics of Space*. Boston: Beacon Press
- BARRELL, J. (1987): *The Dark Side of Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press
- BENJAMIN, W. (1992): The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. In *Illuminations*. ed. H. Arendt, pp. 211-244. London: Fontana
- BOURDIEU, P. (1980): *Le Sens Commun* Paris: Les Editions de Minuit
- BOURDIEU, P. (1992): *Distinction-a Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge
- BUONDELMONTI, C. (1996): (1415). *Περιγραφή της Νήσου Κρήτης-Ενας Γύρος της Κρήτης στα 1415*. Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος
- CALLINICOS, A. (1991): *Against Postmodernism-A Marxist Critique*. Cambridge: Polity Press
- DE CERTEAU, M. (1988): *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press
- ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. (2000): "Εναλλακτικές Μορφές Αστικής Διακυβέρνησης στην Ευρώπη". Στο *Ο Νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, επιμ. Ε. Ανδρικοπούλου και Γ. Καυκαλάς, 468-486. Αθήνα: Θεμέλιο
- ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (2001): "Η Τέχνη Ως Πορνεία". *Πρόσωπα*, Τα Νέα 24.11.2001, 62
- CRAIK, J. (1997): "The Culture of Tourism". In *Touring Cultures-Transformations of Travel and Theory*, ed. C. Rojek and J. Urry, pp. 113-136. London: Routledge
- CRANG, P. (1997): "Introduction". Στο *Geographies of Economies* eds Lee, R. and Wills, J., 3-15. London: Arnold
- DEAR, M. (2000): *The Postmodern Urban Condition*. Oxford: Blackwell
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1971): "Το Ρέθυμνο στα 1573". *Κρητικά Χρονικά*, ΚΓ' (1), 322-340
- ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ. (1983): Εκθεση Ντοκουμέντων για την Κατεδάφιση του Ναού του Σωτήρος. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου
- ΔΗΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1994): Υπόμνημα για την Συμβολή του Δήμου στην Ανάπτυξη της Πόλης. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης
- ΔΗΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1998α): Το Ρέθυμνο της Βενετοκρατίας. Μιά Επιλογή από Σχέδια και Χάρτες. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης
- ΔΗΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1998β): Τα Θυρώματα του Ρεθύμνου. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης
- ΔΗΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1999): Ενημερωτικό Σημείωμα για την Προστασία και Ανάδειξη του Ιστορικού Κέντρου του Ρεθύμνου (Παλιάς Πόλης). Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης
- ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΥΔΡΕΥΣΗΣ

- ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1999α). Ενδεικτικά Φωτογραφικά Στοιχεία από την Εκτέλεση των Υδραυλικών Εργων και των Εργων Ανάπλασης Παλιάς Πόλης και Φορτέτζας Ρεθύμνου. Ρεθύμνο: ΔΕΥΑ
- EAGLETON, T. (1991) *The Ideology of the Aesthetic*. Oxford: Blackwell
- EHRENSPERGER-KATZ, I. (1969): "Les Representations de Villes Fortifiees Dans l' Art Paleochretien et Leurs Derives Byzantines". *Cahiers Archeologiques XIX*, 1-27
- ELLIN N. (1999): *Postmodern Urbanism*. New York: Princeton Architectural Press
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Δ. (2001): *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μέλισσα
- FRAMPTON, K. (1992): *Modern Architecture-A Critical History*. London: Thames and Hudson
- HARAWAY, D. (1991): *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*. London: Routledge
- HARVEY, D. (1989a): *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell
- HARVEY, D. (1989b): "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism". *Geografiska Annaler*, 71 B1, 3-17
- HARVEY, D. (1996): *Justice, Nature, and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell
- HERRMANN, W. (1992): ed. *In What Style Should We Build?* Santa Monica: The Getty Center
- HERZFELD, M. (1988): *The Poetics of Manhood. Contest and Identity in a cretan Mountain Village*. Princeton: Princeton University Press
- HERZFELD, M. (1991). *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton: Princeton University Press
- JAMESON, F. (1990): *Late Marxism*. London: Verso
- JAMESON. (1992): *Postmodernism Or. The Cultural Logic of Late Capitalism*. London. Verso
- ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Κ. (1998): *Η Αρχαία Ρίθυμνα*. Ρεθύμνο: Μίτος
- KOLB, D. (1992): *Postmodern Sophistications-Philosophy, Architecture, and Tradition*. Chicago. The University of Chicago Press
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ-ΔΑΝΕΖΗΣ, Β. επιμ. (1994): *Το Βασίλειον της Κρήτης (Cretae Regnum)*. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη
- LANCASTER, M. (1996): *Colourscape*. London: Academy Editions
- ΛΑΡΜΟΡ, Τ. (1998): *Η Ρομαντική Κληρονομιά*. Αθήνα: Πόλις
- ΛΟΥΚΑΚΙ, Α. (1989): *The Socioeconomic and Environmental Impacts of Tourism: A discussion with Special Reference to Rhodos*. M.A. Dissertation. Brighton: School of Cultural and Community Studies, Sussex University
- ΛΟΥΚΑΚΙ, Α. (1994): *Greece: Ancient Ruins, Value Conflicts, and Aspects of Development*. D. Phil. Thesis. Oxford: School of Geography, Oxford University
- ΛΟΥΚΑΚΙ, Α. (1997): "Aesthetics, Bureaucracy, and the Politics of Patrimony: The Case of the Greek Central Archaeological Council". *Environment and Planning D: Society and Space* 15. 679-705
- ΛΟΥΚΑΚΙ, Α. (1998): "Space in Byzantine Hagiography and in Western Cubism. An Unanticipated Affinity". Έκθεση στο ερευνητικό πρόγραμμα *Μηχανισμοί Διεθνοποίησης των Πόλεων και ο Ρόλος της Θεσσαλονίκης: Οικονομία, Τεχνολογία, Πολιτισμός*. (Επ. Υπεύθυνος Γ. Καυκαλάς), Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ
- ΛΟΥΚΑΚΙ, Α. (2000a): *Divergent Visual Regimes on*

- the Border: Gaze in the Eastern Mediterranean. L. Leontidou (επιμ.) *Launching Greek Geography on the Eastern EU Border: The Papers of the First International Geo-Symposium of the Aegean*. vol 1. 375-404
- ΛΟΥΚΑΚΗ, Α. (2000b): "Invisible Geographies of Aesthetics and Feeling in the Balkan and Adriatic Space". Εισήγηση στο *Διεθνές Αδριατικό Συνέδριο*. Θεσσαλονίκη: Σχολή Αρχιτεκτόνων Τεργέστης και Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ
- ΛΟΥΚΑΚΗ, Α. (1998): "Το Τοπίο της Ιδης: Ορισμένες Πολιτιστικές, Συμβολικές, και Αναπτυξιακές Διαστάσεις μιάς Οροσειράς στο Όριο της Ευρώπης". Εισήγηση στο *Συνέδριο Προσλήψεις του Ιστορικού Τοπίου: Η Περίπτωση των Νησιών του Αιγαίου*. Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου
- ΛΟΥΚΑΚΗ, Α. (2000α): Αναγεννησιακός Πολιτισμός, Μνήμη, και Σημερινές Προοπτικές Ανάπτυξης. Μονογραφία βασισμένη στην έρευνα *Βενετία και Ρέθυμνο: Χώρος και Πολιτισμός ως Αντανάκλαση Μιάς Ιστορικής Σχέσης* του Ιδρύματος Μεσογειακών Σπουδών, υπό δημοσίευση από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- ΛΟΥΚΑΚΗ, Α. (2000β): "Πειραιάς: Ιδανική Εκδοχή του Αστικού Τοπίου στην Ζωγραφική του Τσαρούχη". Υπό δημοσίευση εισήγηση στα πρακτικά του Συνεδρίου *Πειραιάς: Ιστορία και Πολιτισμός* του Πανεπιστημίου Πειραιά
- MARTIN, R.P. (1992): *The Language of Heroes*. Ithaca, New York: Cornell University
- NESBITT, K. (1996): *Theorizing a New Agenda for Architecture-An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*. New York: Princeton Architectural Press
- O'DONNELL, K. (2000): "Escape to Luxury". *British Vogue*, Ιούνιος, 208-211
- OLSEN, D.J. (1986): *The City as a Work of Art-London*, Paris. Vienna London: Yale University Press
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν. Μ. (1988): "Η Παιδεία Κατά την Βενετοκρατία" Στο *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, τόμος Β'. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων, 163-195
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν. Μ. (1989): *Ο Ποιητής του Ερωτόκριτου και άλλα Βενετοκρητικά Μελετήματα*. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν. Μ. (1990): *Η Παιδεία και η Μουσική στην Κρήτη Κατά την Βενετοκρατία*. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης
- ΠΙΚΙΩΝΗΣ, Δ. (1985): "Τουριστική Αξιοποίηση της Φορτέτζας Ρεθύμνου (1966)". Στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, 277-280. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Π. (1993): *Το Χρονικό Μιάς Πολιτείας*. Εστία: Αθήνα
- PURINI, F. (1991): "Ελληνικές Ασυνέχειες". Στο Γ. Αίσιωπος, Γ. Σημαιοφορίδης, επιμ. 1991. *Η Σύγχρονη (Ελληνική) Πόλη*. Αθήνα: Metropolis Press, 242-243
- RACKHAM, O. AND MOODY, J. (1996): *The Making of the Cretan Landscape*. Manchester: Manchester University Press
- ROSSI, A. (1991): *The Architecture of the City*. Cambridge, Massachusetts: Oppositions Books
- SAID, E. (1996): *Οριενταλισμός*. Αθήνα: Νεφέλη
- SCHIAACH, M. (1989): *Discourse on Popular Culture*. Stanford, California: Stanford University Press
- SOJA, E. (1989): *Postmodern Geographies*. New York: Verso
- SAYER, A. (1997): "Dialectic of Culture and Economy". Στο *Geographies of Economies* eds Lee, R. and Wills, J., 16-26. London: Arnold

STEINER, G. (1997): "Echo, Marble, and the Sounds of Water". *Times Literary Supplement*, (2) 9-10

ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, Ι. (1992) *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου-Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου Αιώνα*. Τόμοι Α και Β. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων

UNESCO N.D. *The Cultural Dimensions of Development*. Paris: Section for the cultural Dimension of Development

ΥΠΕΧΩΔΕ. (1984): *Νομός Ρεθύμνου-Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης*. Αθήνα: ΥΠΕΧΩΔΕ

ΥΠΕΧΩΔΕ. (2000): *Χωροταξικό Σχέδιο Περιφέρειας Κρήτης. Φάση Γ: Οριστική Πρόταση*. Αθήνα: ΥΠΕΧΩΔΕ

URRY, J. (1990): *The Tourist Gaze*. London. Sage

WILLIAMS, R. (1973): *The Country and the City*. New York: Oxford University Press

YATES, F. (1992) (1966): *The Art of Memory*. London: Pimlico

ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ, Κ. (1983): "Η Κρητική Αναγέννηση και τα Ιταλικά Πρότυπα της Αρχιτεκτονικής της". *Αριάδνη*, 1:102-138

ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Κ., ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. (1989): *Ρυθμίσεις Τοπικών Προβλημάτων*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών

Πρωτογενείς Πηγές

- Συνέντευξη με τον Δήμαρχο Ρεθύμνης κ. Δ. Αρχοντάκη.
- Συνεντεύξεις με τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Θ. Καλπαξή.
- Συνέντευξη με τον αρχαιολόγο κ. Δ. Καλομοιράκη, πρώην στέλεχος της 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων.
- Συζητήσεις με στελέχη της τοπικής Εφορείας Βυ-

ζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων.

- Πολυετής έρευνα πεδίου με φωτογραφήσεις, παρακολούθηση του τοπικού τύπου, συζητήσεις με κατοίκους, και καταγραφή των αλλαγών στο αστικό και περιφερειακό Ρεθυμνιακό τοπίο.

Ευχαριστίες

Το κείμενο αυτό βασίζεται στην έρευνα Βενετία και Ρεθύμνο: Χώρος και Πολιτισμός ως Αντανάκλαση Μιάς Ιστορικής Σχέσης που διεξήγαγα στο πλαίσιο του Ιδρύματος Μεσογειακών Σπουδών (1995-2000), και που πρόκειται να εκδοθεί ως μονογραφία από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ευχαριστώ θερμά τον Διευθυντή του Ιδρύματος κ. Θ. Καλπαξή για την ερευνητική ευκαιρία και για την εξαιρετική συνεργασία, που μου αποκάλυψε το οικείο και αγαπημένο μέσα από άλλες οπτικές γωνίες. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον ευγενικό και εμπνευσμένο Δήμαρχο Ρεθύμνης κ. Δ. Αρχοντάκη, τον κ. Μ. Καστρινό, και το προσωπικό του Γραφείου Δημάρχου για την ευκαιρία φιλικών ανταλλαγών και για την χορήγηση υλικού. Το όλο έργο ωφελήθηκε πολύ από την υποτροφία (Visiting Research Fellowship για την έρευνα "Processes of Monumentality Formation in Rethymnon, Crete") στο Program in Hellenic Studies του Princeton University το 1998. Για τις δημιουργικές ανταλλαγές και την φιλοξενία οφείλω πολλές ευχαριστίες στον Διευθυντή του καθηγητή Δημήτρη Γόντικα. Τυχόν λάθη και αβλεπίες βαρύνουν, ασφαλώς, αποκλειστικά εμένα.